дили анчаг зәнкинләшдирмәјә, сәлисләшдирмәјә хидмәт етмиш олур.

Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн «Бир кәнчин манифести» повестиндән мүвафиг мисаллар кәтирәк.

«Јолдашлары демәсә, ахсадығыны һисс етмәзди» (сәһ. 197).

Јахуд:

«Сәһәр күнәшинин шүалары алтында лалә кими гызаран, шаһин кими ганад чалан бајраг олмаса, дәстә башчысыны сечмәк чәтин иди». (сәһ. 219)

Бу чүмләләрдә охудуғумуз «демәсә» вә «олмаса» фе'ләринин һәр икисиндә «иди» көмәкчи фе'линин ихтисара дүшдүјүнү һисс етмәк чәтин дејилдир. Бу ихтисарлар мә'нанын долашыг дүшмәсинә дејил, әксинә, бир гәдәр дә ајдынлашмасына вә чүмләнин сәлисләшмәсинә сәбәб олмушдур.

«Һеј ола, бу гызыллар көјдән гопа, гызыл јағышы јағајды»[1].

Ана дилинин колоритини өз әсәрләриндә мүһафизә етмәји бачаран јазычы мә'наның даһа мәнтиги, даһа долғун чыхмасы үчүн, үслубу ағырлашдыран тәкрарын баш вермәмәси үчүн бу парчада көмәкчи фе'ләри ихтисар етмишдир. Белә ифадә тәрзи халг данышыг дилинин нүмунәләрини тәрәннүм етдирир.

Бә'зән исә јазычы дилимизә һәлә аз үјғунлашан шәкилчиләр ишләдир.

Дилимиздә дүздүр әрәб-фарс дилиндән көлән бир чох шәкилчиләрин Азәрбајчан дилинин ганунларына әсасән сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә әвәз едилмәсинә тәшәббүс көстәрилир. «Бикеф» әвәзинә «кефсиз», «наһаг» әвәзинә «һагсыз» вә с. бу кими сөзләрин дәјишиклијинә раст көлирик. Анчаг бу гәбилдән бир сыра сөзләр дә вар ки, онлар дилимизә һәлә үјғунлашмадығы үчүн һәләлик әрәб-фарс шәкилчиләриндән истифадә едирик. «Намәрд», «нахош» вә с. кими сөзләри «мәрдсиз», «хошсуз» кими ифадәләрлә әвәз етмәк олмур. М. Чәлал да бу мәгсәдлә әсәриндә бу хүсусијјәтдән истифадә етмишдир.

«Һејван, Дурмушун ведрәјә охшајан көвдәсини көрүб һүрүкмүш, раһатсыз олмушду»[1].

Јазычы бурада «раһатсыз» сөзүнү нараһат мә'насында вермәк истәмишдир. Анчаг јухарыда дедикләримизи нәзәрә алсаг, һәләлик бу сөзләр дилимиз үчүн бир аз јабанчы сәсләнир.

Беләликлә, биз М. Чәлалын әсәрләринин дили вә үслубуна өтәри бир нәзәр салдыгда дејә биләрик ки, онун дили садә вә ајдындыр, үслубу үмумхалг дилинин бүтүн ифадә васитәләрини өзүндә әкс етдирдијиндән көрә охучуну јормур. Онун әсәрләри өз бәдиилији вә идејасы илә бирликдә дил вә үслуб хүсусијјәтләринә көрә дә Азәрбајчан совет нәсринин ән көзәл нүмунәләриндән сајыла биләр.

[1] Әсәрләри, I чилд, сәһ. 245.

[1] Әсәрләри, I чилд, сәһ. 243.

1959—1960-чы дәрс илиндә Азәрбајчан ССР үмумтәһсил мәктәбләринин I—V синифләриндә тәдрисин мәзмуну һаггында

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин 22 ијун 1959-чу ил тарихли 124 нөмрәли әмрinә үјғун олараг 1959—1960-чы дәрс илиндә Азәрбајчан ССР-нин бүтүн типләрдән олан үмумтәһсил мәктәбләринин I—V синифләри јени тәдрис планы вә програмлары илә дәрсә башлајачагдыр.

Һазырда сәккизиллик мәктәбләр үчүн бүтүн фәнләр үзрә јени тәдрис планы вә програм лајиһәләринин тәртиб олунмасы иши баша чатдырылмышдыр. 1959 — 1960-чы дәрс илиндә республикамызын бүтүн мәктәбләринин I—V синифләри һәмин програмларла ишләјәчәкдир.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији мәктәбләр идарәсинин «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин 1959-чу ил 30 ијул вә 2 август тарихли нөмрәләриндә дәрч едилмиш «1959—1960-чы дәрс илиндә Азәрбајчан ССР мәктәбләриндә тәдрис ишинин тәшкили һаггында»кы тә'лимати мәктуба әлавә олараг, ашағыдакы гыса изаһатла бирликдә V синифләр үчүн тәдрис програмлары верилир (I—IV синифләр үчүн исә програмлар ајрыча китабча шәклиндә чап олунуб халг маариф шө'бәләринә көндәрилмишдир).

I—V синифләрдә дәрсләр көһнә програмлар әсасында тәртиб олунмуш мөвчуд дәрсликләр үзрә кечиләчәкдир. Буна көрә дә онлардан истифадә етмәк гајдалары һаггында лазыми көстәришләр верилир.

1959—1960-чы дәрс илиндә I—IV синифләр үчүн тәртиб едилмиш програм лајиһәләри илә ишләмәјә даир бә'зи методик көстәришләр

АНА ДИЛИ

1959—1960-чы дәрс илиндә ана дили дәрсләри јени програм әсасында кечилмәлидир. Лакин мөвчуд дәрсликләр олдуғу кими чап едилдијиндән һәмин дәрсликләрдән һәләлик истифадә етмәк лазымдыр.

Ана дили үзрә јени програм лајиһәсиндә ибтидаи мәктәб шакирдләринә көзәл вә савадлы јазы, дүзкүн нитг вәрдишләри вермәк, онлары көләчәкдә ана дили курсуну мүнтәзәм сурәтдә мәнимсәмәјә һазырламаг мәгсәди гаршыја гојулмушдур.

Програм лајиһәси «Сәс вә һәрф», «Сөз», «Нитг һиссәләри», «Чүмлә», «Рабитәли нитг» вә «Јазылышы чәтин олан сөзләр үзәриндә иш» бөлмәләриндән ибарәтдир. Програмын бу чүр тәртиби мүәллимин ишини вә ана дили фәнниндән тәдрисини асанлашдырыр.

Јени програма әсасән шакирдләр ана дили дәрсләриндә газандыглары биликләри һәјата тәтбиг ет-

мәјн бачармалы вә буну әмәкләә әлагәләндирә билмәлидирләр.

I синифдә з—с, ч—ҷ, д—т, г—ғ сәссизләрини бир-бириндән фәргләндирмәк вә онларын јазылышыны, һабелә г, к һәрфләрилә битән сөзләрин јазылышыны өјрәнмәк тәләб едилир.

Әввәлки програмда олдуғу кими, I синифдә илк дәрсләрә әлифбаја һазырлыг дөврү илә башланыр, сонра әлифба дөврүнә кечилир.

Јени програм лајиһәсиндә гираәт материалларынын мөвзулары да верилмишдир.

Јени програм лајиһәсиндә бүтүн синифләр үзрә шаһлы гираәтин тәдриси илә әлагәдар олараг, мүшаһидә, екскурсија вә практик мәшғәләләрә кениш јер верилир. Бу мәгсәдлә програмда һәмин мәсәләләрә аид мүәјјән көстәришләр, планлар вардыр.

Бундан башга, јени програма IV синиф үчүн «Тәбиәтшүнаслыг» адлы јени бир фәнн дахил едилмишдир. Програм лајиһәсиндә бу фәннин тәдрисинә аид методик көстәришләр вардыр.

Јени програм лајиһәсиндә верилмиш мөвзулар илин фәсилләри, инғилаби-тарихи һадисәләр вә с. илә әлагәдар олараг мүәјјән ардычыллыг тәшкил етмәлидир.

Јаза аид материаллары јазда, пајыза аид материаллары пајызда кечмәк лазымдыр. Гышда јахшы олар ки, гыша аид бәдии парчалардан, ев һејванлары вә вәһши һејванлар һаггындакы мәтнләрдән истифадә едилсин.

Мөвчуд програмдан фәргли олараг лајиһәдә I синифдә алчағдан, һәм дә јүксәкдән оху вәрдишләрининн верилмәси нәзәрдә тутулур.

Суал вә нида чүмләләрининн интонасијасына риајәт етмәк гајдалары II синифдә кечилмәлидир.

Лајиһәдә ајры-ајры синифләр үзрә әзбәрләнмәли олан ше'рләрин сијаһысы верилмишдир.

Мүәллим јалныз һәмин ше'рләрин әзбәр сөјләнмәсини тәләб етмәлидир.

Јени програм лајиһәсиндә шакирдләрин план үзәриндә дә ишинә кениш јер верилир. План үзрндә иш I синифдән башланмалыдыр. Мүәллим шәкил үзрә мүсаһибә заманы шәклә ад вермәк, сонралар сүжетли шәкил үзәриндә кичик нағыл гурдураг һәр парчаја бир ад вермәк үзәриндә чалышмалар апара биләр.

Лајиһәдә II синифдә охунуб тәһлил едилән һекајәнин ајры-ајры һиссәләринә мүәллимин көмәјилә ад (сәрләвһә) верилмәси тәләб олунур. Бу бачарыг сонракы синифләрдә даһа да инкишаф етдирилмәлидир. III синифдә мүәллим һекајәнин бир һиссәсини охумалы, онун көмәји олмадан шакирдләр бу һиссәјә ад вермәлидирләр. Мәсәлән, IV синифдә шакирдләр «Аслан вә довшан» һекајәсини охудугдан сонра өзләри мүстәгил план тутур вә онун әсасында нағыл едирләр. Шакирдләрә «Мән ев ишләриндә анама нечә көмәк едирәм» мөвзусу үзрә инша үчүн план тутмаг тапшырылыр. Шакирд тәхминән белә бир план тутур:

1. Евдә гајданын көзләнилмәсинә көмәјим.
2. Евин тәмизлијинә көмәјим.
3. Кичик гардаш вә бачымы нечә сахлајырам?
4. Базарлыг ишләриндә анама нечә көмәк едирәм.
5. Бачадакы күлләрә вә ев һејванларына хидмәт ишинә нечә көмәк едирәм.

Шакирдләр мүхтәлиф нөвлү план јазырлар. Мүәллим нөвбәти дәрсдә бир нечәсини охујур, бәјәнир, дүзәлиш верир вә һәр кәс өз планы әсасында инша јазыр.

Јени програм лајиһәсиндә морфолокија үзрә верилмиш мә'луматда мүәјјән ардычыллыг вә систем көзләнилмишдир.

Кечмиш програмда исим вә фе'л мөвзуларынын III вә IV синифләрдә кечилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Јени програм лајиһәсиндә исә «Исим» мөвзусу III синифдә кечиләчәкдир.

Јени дәрс илиндә һәләлик көһнә дәрсликләрдән истифадә едилмәсини нәзәрә алараг, мүәллимләр һәмин мөвзуну IV синифдә кечмәмәлидирләр.

Јени програм лајиһәсиндәки дәјишикликләрдән бири дә сыра сајларынын орфографијасынын шакирдләрә өјрәдилмәсинин нәзәрдә тутулмасыдыр. Бу мөвзу С. Мәммәдзадәнин IV синиф үчүн јаздығы «Азәрбајчан дили» китабынын 71—73-чү сәһифәләриндән тәдрис олунмалыдыр. Һабелә, јени програм лајиһәси IV синифдә ишарә әвәзликләринин кечилмәсини дә тәләб едир. Бу исә дәрслијин 76—79-чу сәһифәләриндәки грамматик көстәришләр әсасында тәдрис олунмалыдыр.

Јени програм лајиһәсиндә «Мүрәккәб чүмлә» мөвзусунун IV синифдә тәдрис едилмәси мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир. Бурада мүрәккәб чүмләнин әмәлә кәлмәсинә вә јазылмасына хүсуси диггәт верилмәлидир. Буну шакирдләрә мүхтәлиф тәмринләр васитәсилә өјрәтмәк лазымдыр.

Јени програм лајиһәсиндә јазылышы чәтин олан сөзләрин өјрәдилмәсинә даһа чох јер верилмишдир. Бу мәгсәдлә I синифдә 30 сөзүн (әввәлкиндән ики дәфә чох), IV синифдә 100 сөзүн шакирдләрә өјрәдилмәси тәләб едилир. Буна көрә дә мүәллим ајры-ајры синифләрдә шакирдләрә өјрәдилмәси тәләб олунан чәтин сөзләрин сијаһысыны тәртиб едиб, синифдә дивардан асмалыдыр.

Јени програм лајиһәсиндә шакирдләрә әсас нитг һиссәләрининн һамысы һаггында мә'лумат вермәк мәгсәдилә IV синифдә «Зәрф» мөвзусунун кечилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Мүәллим бу мөвзуну кечәркән V синиф дәрслијиндән истифадә етмәлидир. Шакирдләр зәрфи һәрәкәтин нә заман вә һарада баш вердијини билдирән сөзләр олдуғуну билмәлидирләр. Шакирдләри јалныз заман вә јер зәрфләри илә таныш етмәк лазымдыр.

Мүәллим садәчә олараг чүмлә ичәрисиндә зәрфин јер вә заман нөвләрини тапмаг вәрдишләрини јаратмалыдыр. Мүәллим зәрфин бу нөвләри үзрә чохлу мисаллар тапмалы, чүмләләр гурмалы, синифдә чалышмалар апармалыдыр.

Мүәллим V—VI синифләр үчүн јазылмыш «Азәрбајчан дили» дәрслијиндән зәрф һаггында мә'лумат алмалы вә бундан јарадычылыгла истифадә етмәлидир.

Јени програм лајиһәсиндә да, дә бағлајычылары илә јанашы «ки», бағлајычысы да верилмишдир. Мүәллим үмумијјәтлә, «Бағлајычылар» мөвзусунун тәдрисинә аид Р. Рүстәмовун III синиф үчүн јаздығы «Азәрбајчан дили» китабынын 100—105-чи сәһифәләриндән истифадә едә биләр.

Һ Е С А Б

I синиф

I синфин програмында ашағыдакы дәјишикликләр едилмишдир:

1) «20 даирәсиндә вурма вә бөлмә» мөвзусундан вурма вә бөлмәдән башга бир дә топлама вә чыхманын дахил олдуғу ики әмәлли мәсәләләр чыхарылмышдыр. Јени програма ујғун олараг, вурма вә бөлмә өјрәдиләркән јалныз бу әмәлләр тәтбиг едилмәклә садә мәсәләләр һәлл етдирилмәлидир;

2) «Јүз даирәсиндә јуварлаг онлуглар үзәриндә дөрд һесаб әмәли» мөвзусу I синфин програмындан чыхарылыб II синфин програмына дахил едилмишдир.

Мөвчуд дәрсликләрдән истифадә олунаркән програмларда едиләчәк

көстәрилән дәјишикликләр ашағыдакы гајда илә нәзәрдә тутулмалыдыр:

1. Дәрслијин «Вурма» вә «Бөлмә» бәһсләриндән вурма вә бөлмә дахил олан бүтүн ики әмәлли мәсәләләр ихтисар едилир. Бураја «Вурма» бәһсиндән (64-дән) 24-мәсәлә (№ 532, 533, 549, 550, 559, 561, 562, 569, 570, 575, 576, 580, 582, 589, 592, 593, 597, 598, 599, 608, 615, 616, 617, 618) аиддир.

«Бөлмә бәһсиндән 19 мүрәккәб мәсәлә ихтисар едилир: № 632, 633, 634, 643, 644, 650, 651, 662, 663, 668, 669, 679, 680, 681, 691, 701, 714, 718, 719.

Ихтисар едилән һәмин мүрәккәб мәсәләләрдән мүәллим бүтүн әмәлләрә аид садә мәсәләләрин гурулмасы вә һәлл едилмәси үчүн бир материал кими истифадә едә биләр. Һәр бир белә мүрәккәб мәсәләјә әсасән асанлыгла бир-биринин ардынча кәлән ики садә мәсәләдән ибарәт мәсәлә тәртиб етмәк олар. Мәсәлән, 576 нөмрәли мәсәләни нүмунә үчүн көстәрәк: «Васја вә Миша анбардан одун кәтирмәкдә нәнәләринә көмәк етдиләр. Васја һәр дәфә 5 одун парчасы олмагла 2 дәфә одун кәтирди. Миша исә Васјадан 3 одун парчасы чох кәтирди. Миша нечә одун парчасы кәтирди?» Бу мәсәләдән ики садә мәсәлә тәртиб етмәк олар:

1. «Васја анбардан одун кәтирмәкдә нәнәсинә көмәк етди. О, һәр дәфә 5 одун парчасы олмагла 2 дәфә одун кәтирди. Васја нечә одун парчасы кәтирди?».

2. «Миша да одун кәтирмәјә көмәк етди. Васја 10 одун парчасы кәтирмишди, Миша исә ондан 3 одун парчасы чох кәтирди. Миша нечә одун парчасы кәтирди?».

Белә мәсәләләрин һәлли шакирдләри II синифдә нәзәрдә тутулмуш гурма мәсәлә нөвләринин һәллинә һазырламатда бөјүк рол ојнајыр.

I синифдә вурма вә бөлмә кечиләркән дәрсдә вә евдә шакирдләрин мүстәгил ишләмәләри үчүн јалныз «20 дајрәсиндә вурма вә бөлмә» бәһсиндә олан бирәмәлли мәсәләләр, һәмчинин әввәлки бәһсләрдән көтүрүлмүш мәсәләләр тәклиф олунмалыдыр.

2. «Јүз дајрәсиндә јуварлаг онлуглар үзәриндә дөрд һесаб әмәли» мөвзусунун програмдан чыхарылмасы илә әлагәдар олараг, дәрслијин дә мүвафиг бәһсинин бүтүн мисал вә мәсәләләри, һәмчинин «Тәкрар» бәһсиндән јуварлаг онлугларла апарылан әмәлләрин дахил олдуғу мисал вә мәсәләләр дә чыхарылыр.

Беләликлә, һазырда истифадәдә олан дәрсликдә шакирдләрин I синиф програмыны мәнимсәмәләри үчүн әсасән лазым олан тәдрис материаллары (мисал, мәсәлә вә тапшырыглар) сахланылыр.

II синиф

II синфин програмында едилән дәјишиклик әсасән ондан ибарәтдир ки, «1000 дајрәсиндә дөрд һесаб әмәли» мөвзусу һәмин програмдан чыхарылмышдыр.

Бунунла әлагәдар олараг, һазырқы һесаб китабындан истифадә едиләркән «Там јүзлүкләр үзәриндә дөрд әмәл» бәһсинә дахил олан мәсәлә вә мисаллар ихтисар олунур (№928—953). Бундан әлавә «Ил әрзиндә кечиләнләрин тәкрары» бәһсиндән, 1000 дајрәсиндә әдәдләрлә әмәлләрә аид мисал вә мәсәләләр чыхарылыр.

II синифдә һәмчинин *x*-ли мисаллар да һәлл етдирилмәмәлидир, чүнки шакирдләр белә мисалларын һәлл едилмәси гајдаларыны бир адәт олараг формал сурәтдә мәнимсәјирләр. Бунунла әлагәдар олараг дәрслик үзрә ишләјәркән нәјри мәчһулун әдәди (*x*-ин) тапылмасыны тәләб едән бир сыра чалышмалар ихтисар едилмәлидир. 144 вә 147 нөмрәли, 155 вә 158 нөмрәли чалышмалардакы мисалларын бир һиссәси, 223, 225, 230, 236 вә с. чалышмалар тамамилә дахилдир. Лакин дәрсликдә чәм вә топлананлардан бириси верилдикдә о бири топлананын тапылмасы вә азаланын тапылмасына аид мәсәләләр програмда олдуғу кими һәлл едилмәлидир.

III синиф

III синфин һесаб програмындан ашағыдакы мөвзулар чыхарылмышдыр:

1) Чохрәгәмли әдәдләрин үчрәгәмли әдәдләрә вурулмасы вә бөлүнмәси.

2) Әмәлләр сырасы.

3) Бу синифдә һәлл едилән һесаб мәсәләләринин чәтинлик дәрәчәси азалдылмышдыр; 1—5 әмәлли мәсәләләр әвәзиндә програмда һәмин синиф үчүн 1—4 әмәлли мәсәләләр көстәрилмишдир.

Програмда едилән дәјишикликләрлә әлагәдар олараг, III синфин һесаб китабындан истифадә едәркән ашағыдакы фәсилләр ихтисар олунмалыдыр:

1) «Үчрәгәмли әдәдә вурма» (№ 644—685).

2) «Үчрәгәмли әдәдә бөлмә» (№ 872—941).

3) «Әмәлләр сырасы» (№ 942—968).

4) «Тәкрар» бәһсиндән мүвафиг тәмринләри ихтисар етмәли.

Програмда едилән дәјишикликләрлә әлагәдар олараг III синфин һесаб китабындан үчрәгәмли әдәдләрә вурма вә бөлмә тәләб едән мәсәләләр, һабелә 5 әмәллә һәлл едилән нисбәтән чәтин мәсәләләр ихтисар олунмалыдыр.

Әкәр һесабын тәдриси просесиндә јерли материаллар үзәриндә китабдакы мәсәләләрә бәнзәр вә һәјатла сых әлагәдар олан мәсәләләрин тәртиб едилмәсинә кениш јер верилярсә, ихтисар едилмиш мәсәләләрин бошлуғуну өдәмәк олар.

Әдәдин һиссәсини тапмаға аид мәсәләләр (№ 24—27, 71, 232, 287, 288, 340—442, 531, 533, 701, 702, 704—706, 734, 736, 738, 740, 824, 835—837) нәзәрә алынмазса III синфин програмына дахил едилмиш јени «Һиссәләрлә танышлыг» мөвзусу һәмин синфин һесаб китабында јохдур. Анчаг бу вахта гәдәр һәмин мөвзу IV синифдә өјрәнилдијиндән IV синфин һесаб китабында бу барәдә III синфин јени програмында тәләб олунан һәчмдә кифајәт гәдәр материал вардыр. Һәмин материал IV синфин һесаб китабында «Кәсрләрин әмәлә кәлмәси вә онларын чевирилмәси» сәрләвһәси алтында верилмишдир. Бу 826—864 нөмрәли мәсәләләри әһатә едир. III синиф мүәллими һәмин материалдан, әсасән, IV синфин һесаб китабында верилән гајдада истифадә етмәлидир.

Јени програма ујғун олараг III синифдә јалныз әдәдин бир һиссәсини тапмаг дејил, әдәдин бир нечә һиссәсини тапмаға аид дә мәсәләләр һәлл етдирилмәлидир. III синфин һесаб дәрслијиндә ахырынчы нөв мәсәләләр јохдур.

Лакин бу мәгсәдлә дәрсликдән јухарыда көстәрилән мәсәләләрдән истифадә едилә биләр. Бу заман һәмин мәсәләләр елә мүрәккәбләшдирилмәлидир ки, әдәдин бир һиссәсини дејил, бир нечә һиссәсини тапмаг тәләб олунсун. Мәсәлән, 738 нөмрәли мәсәләнин шәртиндә $^1/_4$ кәсрини дәјишиб $^3/_4$ етмәклә белә бир мәсәлә алырыг: «Батаглыгы гуртмаг үчүн 3640 метр узунлуғунда арх чәкмәк лазым иди. Биринчи күн бүтүн архын $^1/_5$-ни, икинчи күн исә $^3/_4$-нү чәкдиләр. Икинчи күн биринчи күнә нисбәтән нечә метр чох арх чәкдиләр?».

IV синиф

IV синфин програмындан «Вахт өлчүләри илә ифадә едилмиш мүрәккәб адлы әдәдләрин вурулмасы вә бөлүнмәси» вә «Ән садә кәсрләр» мөвзулары чыхарылмышдыр.

Бунунла әлагәдар олараг, дәрслијин «Вахт өлчүләри илә ифадә едилмиш мүрәккәб адлы әдәдләрин вурулмасы вә бөлүнмәси» фәсли ихтисар едилир (739—793 нөмрәли тәмринләр)

Ән садә кәсрләр һаггында әввәлки програма нисбәтән даһа гыса вә јығчам изаһат верилир, кәләчәкдә бу, III синифдә вериләчәкдир. Лакин III синфи битириб гаршыдакы

дәрс илиндә IV синифдә охуjачаг шакирдләр кәсрләр һаггында билиjә малик олмадыгларына көрә онлары V синифдә кечиләчәк систематик кәср курсунун мүвәффәгиjjәтлә өjрәнилмәсинә һазырламаг мәгсәдилә шакирдләри кәсрләрлә садә шәкилдә таныш етмәк лазымдыр. Буна көрә гаршыдакы дәрс илиндә IV синифдә «Ади кәсрләр» мөвзусунун гыса мәзмуну, мәхрәчләри ejни олан вә бирисинин мәхрәчи о бирисинин мәхрәчинә бөлүнән кәсрләрин топланмасы вә чыхылмасы ихтисар олунмагла сахланылыр.

Бунунла әлагәдар олараг «Ән садә кәсрләр» фәслиндән «Кәсрләрин топланмасы вә чыхылмасы» мөвзусу чыхарылыр (865 — 889 нөмрәли тәмринләр).

Програм лаjиһәсиндә IV синифдә һәлл едилән һесаб мәсәләләрининн чәтинлик дәрәчәси 5 әмәлә гәдәр ашағы салынмышдыр. Бунунла jанашы, изаһат вәрәгәсиндә көстәрилир ки, jухары һәдд көстәричиләриндә (IV синиф үчүн 5 әмәл вә III синиф үчүн 4 әмәл) шәрти мүнасибәт бәсләмәк лазымдыр, чүнки мәсәләнин чәтинлиjи онун һәлл едилмәсинә көмәк едән әмәлләрин мигдарындан дејил, мәсәләнин гурулушундан, ондакы рәгәм вә көмиjjәтләр арасында олан асылылыгын характериндән асылыдыр.

Мәсәлә вә мисаллар китабындакы бир сыра мәсәләләрин чәтинлиjи програмда көстәриләндән артыгдыр. Онлар әсас е'тибарилә дәрслиjин сонунда, «Кечиләнләрин тәкрары» мөвзусунда верилмишләр. Белә мәсәләләрдән 1036, 1039, 1040, 1041, 1042, 1044, 1047, 1062, һәмчинин 237, 341, 521 нөмрәли мәсәләләри вә бир чох башгаларыны көстәрмәк олар. Белә мәсәләләрин суалыны вә jа мүәjjән олмаjан әдәдләрдән бирини дәjишмәклә онлары һәлл етмәк олар. Мәсәлән, 1036 нөмрәли мәсәлә jедди әмәллә һәлл едилир, лакин әкәр һәмин мәсәләнин мүрәккәб суалында «Бу гатарлар саат нечәдә вә Газандан нә гәдәр мәсафәдә көрүшәчәкдир?» биринчи һиссә атылыб икинчи һиссә сахланарса («Гатарлар саат нечәдә көрүшәчәкдир?») дәjишдирилмиш һиссә беш әмәллә һәлл едиләчәкдир.

Дәрслик үзрә һәлл едилән мәсәләләр ушагларын вә jашлыларын һәjатындан алынмыш әдәди материал үзәриндә гурулмуш мәсәлә һәлли илә тамамланмалыдыр.

ТӘБИӘТШҮНАСЛЫГ

1959 — 1960-чы дәрс илиндә тәбиәтшүнаслыг дәрсләриндә һазырда IV синиф шакирдләринин истифадәсиндә олан ики китабдан истифадә едиләчәкдир: «Тәбииjjатдан гираәт китабы» (мүәллиф М. Н. Скаткин) вә «Чоғрафиjадан гираәт китабы» (мүәллифләри Н. И. Блонскаja вә В. А. Рауш).

Фәнләр үзрә дәрсләр вә екскурсиjаларла, шакирдләрин тәчрүбә мәшғәләләриниин тәшкили илә, һава үзәриндә, биткиләр вә һеjванлар аләминдә, инсанларын әмәк фәалиjjәтиндәки мөвсүми дәjишикликләр үзәриндә ушагларын мүнтәзәм мүшаһидәләр апармалары илә әлагәдар олараг, бу китабларын, хүсусилә тәбииjjат китабынын мәтнләриниин бөjүк бир гисминдән гираәт вә нагыл етмәк үчүн истифадә едилә биләр.

Тәбиәтшүнаслыг дәрсләриндә мүәллимин ушаглара сөjләмәси вә онларла сөһбәт етмәси үчүн К. А. Сонгаjло тәрәфиндән тәртиб олунмуш «Ибтидаи мәктәб үчүн чоғрафиjа мүнтәхәбаты» китабындан истифадә етмәк фаjдалыдыр.

«Тәбиәт нәдир вә оны нә үчүн өjрәнирләр» мөвзусундакы илк дәрсдә мүәллим шакирдләри бу jени тәдрис фәнни илә таныш едир. «Тәбиәтшүнаслыг» анлаjышыны изаһ едир, дәрсләрин нечә кечиләчәjи һаггында данышыр. Бундан сонра IV синиф үчүн тәбииjjатдан гираәт китабынын кириш һиссәси охунуб тәһлил едилир.

«План вә хәритә» мөвзусу

Һәмин мөвзу үзрә кечилән дәрсләрдә мүәллим шакирдләри jер сәтһинин формалары илә таныш етмәк үчүн мәктәбин әтрафына екскурсиjа кечирир, синиф отағынын, мәктәбин jерләшдиjи саһәнин планыны чәкмәjи, планда шәрти ишарәләри охумағы онлара өjрәдир. Бундан сонра шакирдләр ССРИ-нин хәритәси вә онун үзәриндәки шәрти ишарәләрлә таныш олурлар.

Бунунла әлагәдар олараг ашағыдакы мөвзулар охунуб тәһлил едилир: «Мәктәбин вә синфин планы», «Jолун планы», «Дәрә-тәпәли jерин планы үзрә иш» вә «План вә хәритә» (чоғрафиjадан гираәт китабына бах).

«Jер үзәриндә су» мөвзусу

Су һаггындакы дәрсләрдә мүәллим тәчрүбә вә практик мәшғәләләр jолу илә шакирдләри һәмин маjенин бә'зи хассәләри, суjун бир һалдан башга һала кечмәси, суjун вә бухарын гүввәсиндән истифадә едилмәси, суда һәлл олунан маддәләр вә тәбиәтдә суjун дөврәни илә таныш едир. Бүтүн бу мәсәләләр тәбииjjатдан гираәт китабынын «Су» бәһсиндәки һекаjә вә мәтнләрдә кениш ишыгландырылмышдыр.

Өлкәмизин чаjлары, көлләри вә дәнизләри һаггындакы материал ССРИ хәритәси үзрә иш вә чоғрафиjадан гираәт китабындакы һекаjә вә мәтнләрин охунмасы просесиндә ушаглара мәнимсәдилир. Ашағыдакы бәһсләрдә олан һекаjә вә мәтнләр охунуб тәһлил едилир: «ССРИ-нин бөjүк чаj вә көлләриндә» вә «ССРИ-нин дәнизләри илә» бәһсләриндәки һекаjә вә мәтнләр охунуб тәһлил едилир, «Гаратөрпаг чөлләрдә» бәһсиндән исә «Днепрлә» һекаjәси охунур.

«Һава» мөвзусу

Һәмин мөвзунун, һәмчинин бундан әввәлки мөвзунун материалы мүәллим тәрәфиндән һава үзрә нүмаjиш етдирилән тәчрүбәләри мүшаһидә етмәк, һабелә jерли күләкләр үзәриндә мүшаһидә апармаға һәср олунмуш вахташыры практик мәшғәләләр просесиндә шакирдләр тәрәфиндән даһа jахшы мәнимсәнилир.

Тәбииjjатдан гираәт китабынын «Һава» бәһсиндә һаваның тәркиби мәсәләсиндән башга мөвзунун бүтүн материалы тамамилә шәрһ едилмишдир.

Һаваның тәркиби мәсәләсинә кәлдикдә исә шакирдләр һәр шеjдән әввәл мүәллимин көстәрдиjи тәчрүбәләрә әсасән (оксикенин вә карбон газынын алынмасы, бу газларын бә'зи хассәләринин изаһы) буна чаваб тапачаглар. Бундан әлавә һаваның тәркиби һаггында илк билик вә мә'луматы шакирдләр мүәллимин сөһбәтиндән алмалыдырлар (тәчрүбәләр һаггында вә мүәллимин данышмасы үчүн материал М. Н. Скаткинин 1954-чү илә гәдәр нәшр олунмуш әввәлки тәбииjjат дәрслиjиндә вардыр).

«Инсан бәдәни вә она гуллуг едилмәси» мөвзусу

Һәмин мөвзуда програмын тәләб етдиjи кими өз бәдәни үзәриндә мүшаһидә вә скелет, мүлjаж, дивар таблолары вә дикәр әjани вәсаитин нүмаjиш етдирилмәси бөjүк әһәмиjjәтә маликдир. Һәмчинин мүәллимин рәһбәрлиjи илә тәртиб едилән күндәлик режимә шакирдләрин нечә риаjәт етдикләри үзәриндә мүнтәзәм нәзарәт гоjмагда вачибдир.

Мөвзу гираәт материалы илә тамамилә тә'мин едилмишдир (тәбииjjатдан гираәт китабында «Сағламлыгын горунмасы» бәһсинә бах).

«Торпаг. Фаjдалы газынтылар» мөвзусу

Фаjдалы газынтылар һаггында илк билик вә мә'луматы шакирдләр дәрсләрдә, екскурсиjа вә прак-

тик мәшғәләләрдә билаваситә бу об-јектләрин өјрәнилмәси јолу илә алырлар.

Мөвзу кифајәт гәдәр гираәт материалы илә тә'мин едилмишдир (тәбиијјатдан гираәт китабынын «Фајдалы газынтылар» бәһсинә бах).

«Өлкәмиздә әмәјин вә тәбиәтин мәнзәрәси» мөвзусу

Бир сыра практик ишләри вә екскурсијалары әһатә едән бу бөјүк мөвзу бир нечә бөлмәдән ибарәтдир.

Бизим јерләр — Бу бөлмә тамамилә мүәллимин рәһбәрлији илә екскурсија вә практик мәшғәләләрдә шакирдләрлә апарылан өлкәшүнаслыг ишләринә һәср едилмишдир. Бу материал, шүбһәсиз ки, гираәт китабында ола билмәз, јерли торпагларын өјрәнилмәсиндә (һәмин торпагларын нәдән ибарәт олдуғуну көстәрән тәчрүбәләр) тәбиијјатдан гираәт китабындан «Торпаг» бәһсинин материалыны синифдә охујуб тәһлил етмәк мәсәдәјујғундур.

Узаг шималда—Дәрсләрдә «Тундрада» вә «Балача Ано тундрада јашајыр» һекајәләри охунур (чоғрафијадан гираәт китабына бах).

Мешә гуршағында—Үч фәсилдә олан һекајә вә мәтнләр охунур: «Тајгада», «Гарышыг мешәләрдә» вә «Уралда» (чоғрафијадан гираәт китабына бах).

Чөлләрдә—Чоғрафијадан гираәт китабындан ики фәслин: «Гараторпаг чөлләрдә» вә «Гуру чөлләрдә» һекајә вә мәтнләри охунур.

Узаг чәнубда—Чоғрафијадан гираәт китабындан ашағыдакы һекајә вә мәтнләр охунур: «Гафгазын Гара дәниз саһилләриндә», «Дағ сәфәри», «Гарагум сәһраларында», «Фәрганә дәрәсиндә», «Памбыг тарлаларында».

ССРИ ТАРИХИ

ССРИ тарихи IV синифләрдә кечиләчәкдир. Курс үзрә С. И. Алексејев вә В. Г. Картсеванын ССРИ тарихи китабындан истифадә едәркән, һәмин китабда верилән тәдрис материалынын бир һиссәсинин програмдан чыхарылдығыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Белә материаллар ихтисар едилмәли, јалныз јени програма ујғун олан мәтнләр өјрәнилмәлидир.

Китабдан ашағыдакылар ихтисар едилир: «Гәдим рус дөвләти», «Русијанын бөлүнмәси», «Рус дөвләтинин јаранмасы», «Полша ишғалчылары илә мүбаризә», «Сибир XVI—XVII әсрләрдә», «Степан Разинин рәһбәрлији илә кәндлиләрин вә казакларын үсјаны», «XVIII әсрин ахырларында Русијанын кенишләнмәси», «Декабристләр».

Бир сыра һекајәләрин бүтүн мәтни дејил, онун програмын мәзмунуна ујғун олан һиссәси охунур. Белә һекајәләрә ашағыдакылар дахилдир: «Кириш», «Рус торпагларынын Москва шәһәри әтрафында бирләшдирилмәсинин башланмасы», «Балтик дәнизинә чыхмаг уғрунда мүбаризә».

Јени програма әсасән ики мөвзу—«Рус дөвләтинин јаранмасы вә кенишләнмәси» вә «XIX әсрин биринчи јарысында» мөвзулары «Өлкәмиз тәһкимчилик гајдалары дөврүндә» мөвзусу өјрәнилдикдән сонра охунмалыдыр.

Јени програмын бә'зи мәсәләләрини өјрәнәркән, китабын мүхтәлиф бәһсләриндәки материаллары бирләшдирмәк лазымдыр. Мәсәлән, «ССРИ бизим Вәтәнимиздир» адлы илк мөвзуну кечәркән «Кириш», «Совет Конститусијасы» (§ 50) вә «Сүлһ уғрунда мүбаризә» (§ 58) мөвзуларынын биринчи һиссәсиндән истифадә етмәк лазымдыр.

Бундан әлавә, тарих фәннинин өјрәнилмәсиндә бир сыра мөвзулар үзрә синифдәнхариҹ гираәт үчүн тарихә аид китаблардан вә «Пионерскаја правда», «Азәрбајҹан пионери» гәзетләриндән, «Пионер» журналындан да истифадә олуна биләр.

1959—1960-чы дәрс илиндә сәккизиллик мәктәбләрин V синфи үчүн тәртиб едилмиш програм лајиһәләри илә ишләмәјә даир бә'зи методик көстәришләр

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ

Јени дәрс илиндә V синифдә «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», Азәрбајҹан сәккизиллик мәктәбләрин V—VIII синифләри үчүн «Азәрбајҹан дили вә әдәби гираәт програмы» лајиһәси үзрә өјрәдиләчәк, лајиһәнин тәләбләри илә әлагәдар олараг, С. Чәфәровун «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» (I һиссә, Бакы, Азәрнәшр, 1959) дәрслијиндән истифадә едиләчәкдир.

Әввәлки програмдан фәргли олараг, лајиһәдә Азәрбајҹан дилинә һәфтәдә 6 саат һесабы илә 216 саат ајрылмалы икән, сәһвән чәми 211 саат, ајры-ајры мөвзулар үзрә исә 214 саат верилмишдир. Мүәллим мөвзулары планлашдыраркән бу ујғунсузлуғу арадан галдырмалы, «Нитг инкишафы вә оху вәрдишләри» мөвзусуна 2 саат әлавә етмәклә саатларын үмуми мигдарыны 216-ја чатдырмалыдыр.

Програм лајиһәсиндә бә'зи мөвзулар нисбәтән садәләшдирилмиш вә ја ихтисар едилмишдир. Мәсәлән, сон вахтлардәк програмда бу вә ја дикәр нитг һиссәсинин чүмләдә ролуна аид ајрыча бәһс верилир вә бунларын тәдрисинә хүсуси саатлар ајрылырды, һалбуки буна еһтијаҹ јохдур. Она көрә еһтијаҹ јохдур ки, нитг һиссәсинин чүмләдә ролу бу вә ја дикәр нитг һиссәси үчүн әсас грамматик әламәтләрдән биридир вә бу, башга грамматик әламәтләрлә бирликдә ајрыча мөвзулар шәклиндә дејил, нитг һиссәләринә аид бүтүн мөвзуларын (бу грамматик әламәтин өјрәдилмәсинә нитг һиссәләри үзрә кечилән илк дәрсләрдә хүсуси фикир верилмәлидир) тәдриси илә әлагәдар өјрәдилмәлидир. Еләчә дә нитг һиссәләринин гурулушча нөвләри үчүн хүсуси мөвзулар ајырмаг вә буну ајрыча саатларда кечмәк тамамилә јерсиз оларды. Чүнки «Сөзләрин гурулушча нөвләри» бәһсиндә шакирдләр бу гајда һаггында әтрафлы мә'лумат алырлар. Програм лајиһәсиндә ихтисар едилән мөвзулардан бири дә тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрдир. Тәчрүбә мүшаһидәләри көстәрир ки, шакирдләрин әксәријјәти бу мөвзуну гавраја билмир; дикәр тәрәфдән, бунларын тәдриси шифаһи вә јазылы нитг инкишафы үчүн о гәдәр дә әһәмијјәтли дејилдир.

Ибтидаи синифләрдә грамматикадан кечилмиш бә'зи мөвзулар (мәсәлән, «Көк вә шәкилчи», «Үмуми вә хүсуси исимләр» вә с.) лајиһәдә тәкрар шәклиндә верилмиш вә бунларын өјрәдилмәси үчүн гисмән аз вахт ајрылмышдыр. Програм лајиһәсинин изаһат вәрәгәсиндә көстәрилдији кими, белә мөвзулар јени бир мөвзу кими кечилмәмәли, габагчыл тә'лим үсуллары әсасында өјрәдилмәли вә јада салынмалыдыр.

Програм лајиһәси тәртиб едиләркән, шакирдләрә верилә чәк биликләрин елми чәһәтдән әсаслы олмасы принсипинә риајәт едиләрәк, һәм фе'лин, һәм дә сифәтин бир сыра әламәтләрини өзүндә топлајан фе'ли сифәтләр сифәт системинә дахил олан дүзәлтмә сифәтләрдән ајрылмыш фе'л бәһсиндә ајрыча форма кими верилмишдир.

О вә бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләнмәси гајдасынын синтаксислә даһа чох әлагәдар олдуғу нәзәрә алынараг, бу мөвзуну синтаксис бәһсинә кечирмәк вә мүбтәда мөвзусу илә әлагәдар (VI синифдә) өјрәтмәк мәсләһәт көрүлмүшдүр.

Шакирдләрә даһа чох әмәли вәрдишләр ашыланмасы мәсәләсинә, онларын шифаһи вә јазылы нитгләринин инкишаф етдирилмә-

синә програм лајиһәсиндә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бу мәгсәдлә лајиһәдә «V—VII синиф шакирдләрinин шифаһи вә јазылы нитгинә верилән тәләбләр» адлы ајрыча бөлмә верилмишдир.

Һәмин бөлмәдә верилән тәләбләрин бә'зиләри ајры-ајры синифләр үзрә конкрет шәкилдә көстәрилир, бә'зиләри исә бүтүн синифләрә аид едилир. Одур ки, мүәллим V синифдә Азәрбајҹан дили тәдрисиндә бу үмуми тәләбләри нәзәрә алмалыдыр.

Ибтидаи синифләрдә дурғу ишарәләри гајдаларына аид кечилән материалларын тәкрарына програм лајиһәсиндә ајрылан саатларда дәрсләр даһа чох әмәли истигамәтдә гурулмалы вә бу, шакирдләрин мүхтәлиф нөвлү тапшырыг-чалышмалар үзәриндә ишләмәләри илә әлагәдар сурәтдә ичра едилмәлидир.

Фонетика, морфолокија вә дүзкүн јазы гајдалары өјрәнилән һәр бөлмәни шакирдләрә мә'лум олан биликләрин тәкрары илә башламаг лазымдыр ки, бу да јени материалы даһа мүфәссәл кечмәјә вә бир сыра әмәли вәрдишләрин инкишафына даһа чох диггәт јетирмәјә имкан верәр.

Ајры-ајры нитг һиссәләринин тәдриси заманы шакирдләрин чәтин мәнимсәдикләри бәһсләрә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Мәсәлән, тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр икили характерә, ја'ни һәм сифәт, һәм дә исим дүзәлтмәк характеринә малик олан шәкилчиләри (лы, ли, лу, лү; лыг, лик, луг, лүк), еләчә дә вәзифәли (и; ки...) шәкилчиләри мәнимсәмәкдә чох чәтинлик чәкирләр. Одур ки, мүәллим белә шәкилчиләрин өјрәдилмәсинә әлагәдар нитг һиссәсинин тәдриси заманы хүсуси диггәт јетирмәли вә буну конкрет мисаллар әсасында мүгајисәли шәкилдә изаһ етмәлидир.

Тәдгигат көстәрир ки, V синифдә бу вә ја дикәр грамматик категоријанын тәдриси заманы бә'зи мүәллимләр нитг һиссәләрини бир-бириндән фәргләндирән грамматик әламәтләрин тәдрисинә о гәдәр дә әһәмијјәт вермир вә беләликлә буну сәһв шәкилдә мәнимсәдирләр, һалбуки ајры-ајры нитг һиссәләринә хас олан грамматик әламәтләрин јахшы тәдрис едилмәси материалла илк танышлыг үчүн чох әһәмијјәтлидир. Бу, өјрәнилән нитг һиссәси тәдрисинин әсасыны тәшкил едир вә она аид биликләри мәнимсәмәји хејли асанлашдырыр. Белә әламәтләр мә'лум олдуғу кими, ајры-ајры нитг һиссәләриндә мүхтәлиф олур.

Мәсәлән:

Исимләрдә — ад билдирмәси, һал вә нисбәт шәкилчиләри гәбул етмәси, чүмләдә, әсасән, мүбтәда ролунда ишләнмәси вә с.

Сифәтләрдә — әшјанын әламәтини билдирмәси, дәрәчә шәкилчиләри гәбул етмәси, чүмләдә, әсасән, тә'јин ролунда ишләнмәси вә с.

Бунунла белә, мүәллим һәр һансы грамматик тә'рифи өјрәдәркән тә'рифин тәркибинә дахил олан ајры-ајры сөз вә ифадәләрин мә'насыны шакирд үчүн ајдынлашдырмалыдыр. Јалныз белә олдугда шакирдләр тә'рифи тез вә асан мәнимсәјәрләр, беләликлә дә, тә'рифин механики әзбәрләнмәси кими мәнфи һал арадан галхар, шакирдләр ону шүурлу сурәтдә гаврајарлар.

Мәсәлән, тутаг ки, V синифдә сифәтин тә'рифи өјрәдилир. Мүәллим мүәјјән бәдии парча үзәриндә апардығы изаһатдан сонра сифәтә тә'риф верир вә бу тә'рифи тахтада јазыр. Сонра шакирдләрин диггәти тә'рифдәки «әламәт» ифадәсинә чәлб едилир.

Мүәллим изаһ едир ки, әшјанын әламәти дедикдә онун мүхтәлиф нишанәләри; мәсәлән: бөјүклүјү, кичиклији, ачылығы, рәнки вә с. нәзәрдә тутулур. Бу әламәтләр мүгајисә едилир, фәргләндирилир вә конкретләшдирилир.

Лајиһәдә көстәрилдији кими, һәр бир грамматик мөвзу илә әлагәдар олан төмринләрә, о чүмләдән јазы ишләринә дә кениш јер верилмәли вә бу, шакирдләрдә бир сыра мөһкәм орфографија вәрдишләринин јаранмасына дoғру истигамәтләндирилмәлидир.

Мөвчуд дәрсликдә грамматиканын бүтүн бәһсләринә аид мүхтәлиф тапшырыглар-чалышмалар верилмишдир. Мүәллим V синифдә бу вә ја дикәр мөвзуну өјрәдәркән әввәлчәдән она аид верәчәји тапшырыглары-чалышмалары диггәтлә нәзәрдән кечирмәли, лазым кәлдикдә бу вә ја дикәр тапшырыг-чалышманы башгасы илә әвәз етмәли, шакирдләри дәрсликдә олмајан әлавә тапшырыглар-чалышмалар үзәриндә ишләтмәлидир.

Бунунла јанашы, апарылан јазы ишләриндән мүхтәлиф мәгсәдләр күдүлмәли вә шакирдләрин өјрәндикләри грамматик гајдаларла билаваситә әлагәләндирилмәлидир.

П р о г р а м

(216 саат)

Грамматика вә јазы гајдалары

(189 саат)

Ибтидаи синифләрдә дурғу ишарәләри гајдаларына аид кечилән материалларын тәкрары (6 саат)

Чүмләнин ахырында нөгтә, суал вә нида ишарәләри, һәмчинс үзвләрдән сонра веркүл ишарәси. Хитабдан сонра веркүл ишарәси. Мүраккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләр арасында веркүл ишарәси. Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри (мүәллифин сөзүндән сонра ики нөгтә, васитәсиз нитгдән әввәл вә сонра исә дырнаг ишарәсинин ишләнмәси).

Фонетика

(Ибтидаи синифләрдә верилмиш биликләрин тәкрары, системә салынмасы вә кенишләндирилмәси)

(16 саат)

1. Сәс вә һәрф. Әлифба. Сәслиләр вә сәссизләр. Сәслиләрин нөвләри, галын вә инчә, додагланан вә додагланмајан, ачыг вә гапалы сәслиләр. Кар вә чинкилтили сәссизләр. Аһәнк гануну. Һеча. Вурғу. Апостроф ишарәсинин ишләдилмәси, г сәсинин ғ сәсинә, к сәсинин ј сәсинә, фе'лләрдә т сәсинин д сәсинә кечмәси гајдасы. Битишдиричи сәссизләр. Сөз һиссәсинин сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гајдалары.

Морфолокија

Сөзүн гурулушу (20 саат)

1. Көк вә шәкилчи (тәкрар). Сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләр.

Сөзүн гурулушча нөвләри: садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр. Ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләр.

2. Сөз көкләриндә сәслиләрин јанашы јазылышы. Сөзләрдә сәссизләрин јанашы јазылышы, шәкилчиләрин аһәнк гануна көрә јазылышы. Бир чүр јазылан сөздүзәлдичи шәкилчиләр. Мүрәккәб сөзләрин орфографијасы, битишик, дефислә вә ајры јазылан мүрәккәб сөзләр. Ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләрдән сонра шәкилчиләрин јазылыш гајдасы. Мүрәккәб адларда баш һәрфин јазылышы.

Нитг һиссәләри

Нитг һиссәләри һаггында үмуми мә'лумат (1 саат), **исим** (28 саат)

1. Исим вә онун әсас грамматик әламәтләри. Үмуми вә хүсуси исимләр (тәкрар). Тәк вә чәм исимләр. Дүзәлтмә исимләр вә онлары әмәлә кәтирән шәкилчиләр. Мүрәккәб исимләр. Исимләрдә мәнсубијјәт шәкилчиләри. Исимләрин һалланмасы. Мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едән исимләрин һалланмасы.

2. Сону г вә к сәссизләри илә битән исимләрин мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләринә көрә дәјишмәси нәтичәсиндә г-нын ғ-ја, к-нын ј-ја кечмәси. Бә'зи икиһечалы сөзләрин мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләринә көрә дәјишмәси нәтичәсиндә һәмин сөзләрдә сон сәслинин дүшмәси. Исим дүзәлдән лыг, лик, луг, лүк; ча, чә, ки, кы; гы, ғы, гу, гү, стак шәкилчиләринин јазылышы. Мүрәккәб исимләрин јазылышы.

Сифәт (20 саат)

1. Сифәт вә онун әсас грамматик әламәтләри. Сифәт дүзәлдән шәкилчиләр. Мүрәккәб сифәтләр. Сифәтин дәрәчәләри: ади, азалтма, чохалтма

дәрәчәләри. Чохалтма дәрәчәсинин ики нөвү: үстүнлүк, шиддәтләндирмә.

2. Сифәт дүзәлдән лы, ли, лу, лү; дакы, дәки, и; гын, гин, гун, гүн, кин, кин, кун, күн шәкилчиләринин јазылышы. Мүрәккәб сифәтләрин јазылышы. Сифәтин чохалтма дәрәчәсини әмәлә кәтирән шәкилчиләрин јазылышы.

Сај (10 саат)

1. Сај һаггында үмуми мә'лумат. Мигдар вә сыра сајлары (тәкрар). Сајларын исим кими һалланмасы.

2. Мүрәккәб сајларын јазылышы. Һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едән сајларын рәгәмлә јазылышы. Сыра сајларынын рәгәмләрлә јазылышы.

Әвәзлик (9 саат)

Әвәзлик һаггында үмуми мә'лумат. Әвәзлијин мә'нача нөвләри, шәхс, ишарә, суал әвәзликләри, гејри-мүәјјән әвәзлик. Әвәзлијин бүтүн мә'на нөвләринин исим кими һалланмасы.

Фе'л (70 саат)

1. Фе'л вә онун әсас грамматик әламәтләри. Мәсдәр, мәсдәрин исим кими һалланмасы. Иди, имиш көмәкчи фе'лләри вә онларын бүтүн нитг һиссәләриндән сонра ишләнә билмәси. Фе'лин мә'нача мә'лум вә мәчһул нөвләри; ичбар, гајыдыш вә гаршылыг нөвләри.

Фе'лин шәкилләри: әмр шәкли, хәбәр шәкли, вачиб шәкли, илтизам шәкли, лазым шәкли, шәрт шәкли.

Фе'ли бағламалар вә онларын грамматик әламәтләри.

Фе'ли сифәтләр вә онларын грамматик әламәтләри.

2. Иди, имиш көмәкчи фе'лләринин јазылышы.

Кечилмишләрин тәкрары (14 саат). Нитг инкишафы вә оху вәрдишләри (22 саат)

ӘДӘБИ ГИРАӘТ

Сәккизиллик мәктәбин V синфи үчүн тәртиб едилмиш әдәби гираәт програмы лајиһәсинә кичик һәчмли, бәдии чәһәтдән гүввәтли, дил вә ифадә чәһәтдән шакирдләрин билик сәвијјәләринә ујғун олан, онларын зөвгләрини охшајан вә нитгләрини инкишаф етдирән, мәфкурәви чәһәтдән сағлам әсәрләрин дахил едилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир.

Програм лајиһәсинә дахил едилмиш материаллары кечәркән мәтн үзәриндә апарылан ишләрин (лүғәт үзәриндә иш, әсәрин планыны тәртиб етмәк, шакирдләрин ифадәли охусу, әсәрин мәзмунуну өз сөзләри илә шифаһи вә сәрбәст нағыл етмәк, әсәрин мәфкурәви, бәдии хүсусијјәти вә тәһлили) дүзкүн тәшкилинә чидди фикир верилмәлидир.

V синиф шакирдләринин әсәрләри рәван, ифадәли, тә'сирли, сәлис охумаларына, онларын нитг инкишафына, сөз еһтијатларының артмасына, лүғәт үзәриндәки ишин сәмәрәли апарылмасына, сөзүн мүхтәлиф мә'наларының дүзкүн дәрк едилмәсинә фикир верилмәлидир. Үмумијјәтлә, әдәби гираәт дәрсләринин тәдриси һаггында Мариф Назирлији тәрәфиндән чап едилиб јерләрә көндәрилмиш програм лајиһәсиндән истифадә етмәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу кими, 1959—1960-чы дәрс илиндән е'тибарән V синиф шакирдләри јени програмла—«Азәрбајчан сәккизиллик мәктәбләринин V—VIII синифләри үчүн Азәрбајчан дили вә әдәби гираәт програмы» (лајиһә) илә дәрс кечәчәкләр. V синиф үчүн лајиһәјә дахил едилмиш әсәрләр әсасән мөвчуд програмда оланлардыр. Буна бахмајараг лајиһә илә мөвчуд програм арасында бир сыра фәргләр вардыр. Белә ки, лајиһәдә көстәрилән материалларын кечилмәси үчүн бир илдә 105 саат вахт ајрылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Һалбуки тәсдиг едилмиш сон тәдрис планына әсасән V синифдә әдәби гираәт дәрсләринә һәфтәдә 2 саат, илдә исә (тәдрис или 36 һәфтәдир) чәми 72 саат вахт верилмишдир. Буну нәзәрә алараг лајиһәдә верилмиш вахтын 33 сааты ихтисар едилмишдир.

Саатларын азалдылмасы илә әлагәдар олараг А. Бакыхановун «Китаби-нәсиһәт»дән парчалар вә М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» әсәрләри лајиһәдән чыхарылмыш, ејни заманда бә'зи әсәрләрә верилмиш вахт азалдылмышдыр. Бунлардан башга, лајиһәдә бә'зи әсәрләр вардыр ки, онлар мөвчуд програм вә «Әдәби гираәт» (V с.) дәрслијиндә јохдур. Мәһз буна көрә дә мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә ашағыдакы сијаһыны веририк:

1. Әли Вәлијев—«Мадарын дастаны» (Бакы, Ушаггәнчнәшр, 1955-чи ил, ајрыча китабча).

2. Низами Кәнчәви—«Аз данышмағын көзәллији» (V синиф үчүн «Әдәби гираәт» дәрслији, 1957-чи ил нәшри. Н. Кәнчәви—«Лејли вә Мәчнун» Бакы, Азәрнәшр, 1942-чи ил, сәһ. 42—43). «Кәрпич кәсән кишинин дастаны» (VI синиф үчүн «Әдәби гираәт» китабы, 1959-чу ил нәшри, сәһ. 20. Н. Кәнчәви—«Сечилмиш әсәрләри», Ушаггәнчнәшр, 1954-чү ил, сәһ. 27—29)

3. М. П. Вагиф—«Бајрам олду» (М. П. Вагиф—«Сечилмиш әсәрләри», Бакы, Азәрнәшр, 1952-чи ил, сәһ. 21—22).

4. С. Ә. Ширвани—«Хан вә дејһган» (С. Ә. Ширванинин әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1950-чи ил, сәһ. 73).

5. Т. Ш. Симурғ — «Гајчы» (рус мәктәбләринин IX синфи үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслији, Бакы, Азәрнәшр, 1959-чу ил, сәһ. 80—83).

Јухарыда көстәрилән әсәрләрин бә'зиләрини тапмагда чәтинлик чәкән мүәллимләр онлары мөвчуд дәрсликдә (V с.) олан әсәрләр илә әвәз едә биләрләр.

Програм

(72 саат)

1. Мәтн үзәриндә иш—52 саат.

2. Нитгин инкишафы вә ифадә јазылары—16 саат.

3. Синифдәнкәнар оху үзрә мүсаһибә—6 саат.

Шифаһи халг әдәбијјаты вә нөвләри һаггында гыса мә'лумат. Нағылларда халг һәјатының тәсвири. Нағылын дил хүсусијјәтләри. Гошмалар һаггында мүхтәсәр мә'лумат. Атаалар сөзләри халг мүдриклијинин јығчам ифадәси кими. Достлуг, вәтәнә, әмәјә вә әмәк адамларына мәһәббәт һаггында атаалар сөзләри. Бајатыларда зәһмәткеш халг күтләләринин арзуларынын тәрәннүмү.

Әли Вәлијев—«Мадарын дастаны» (3 саат).

Дастанын гыса мәзмуну. Мадарын гочаглығы вә мәрдлији, вердији сөзә әмәл етмәк үчүн һәјатындан кечмәјә һазыр олması. Кениш халг күтләләринин шаһлара вә истисмарчылара гаршы мүбаризәсинин тәсвири. Дастанда әфсанәви һадисәләр.

Низами Кәнчәви—«Аз данышмағын көзәллији».

«Кәрпич кәсән кишинин дастаны» (3 саат).

Низами Кәнчәвинин һәјаты һаггында мүәллимин кириш сөһбәти. «Аз данышмағын көзәллији» ше'ринин идеја мәзмуну, јазычынын сөзә, јерли-јериндә данышмаға јүксәк тәлә вермәси. «Кәрпич кәсән кишинин дастаны»нда әмәјә мәһәббәт идејасынын тәблиғи. Јазычынын әмәјә вә әмәк адамларына јүксәк мүнасибәти.

М. П. Вагиф—«Дурналар». «Бајрам олду» (2 саат).

«Дурналар»да шаирин һәјат севинҹи, арзулары, кәләчәјә бөјүк үмидлә бахмасы. Ше'рин ојнаглыгы.

Ше'р һаггында илк мә'лумат. Ше'рин нәсрдән фәрги вә хүсусиҹјәтләри: мисра вә гафијә һаггында илк мә'лумат.

С. Ә. Ширвани—«Хан вә дејнган» (3 саат).

Әсәрин гыса мәзмуну. Ханын кәндли илә вәһшичәсинә рәфтары. Авам кәндлинин ханла јумшаг давранышына гаршы шаирин ачы-ачы күлмәси.

Ч. Мәммәдгулузадә—«Почт гутусу» (3 саат).

Һекајәнин гыса мәзмуну вә идејасы. Әсәрдә ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндлисинин вәзиҹјәтинин тәсвири. Новрузәлинин садәлији, сәмимилији, авамлыгы. Мүәллифин Новрузәлијә вә хана мүнасибәти.

Һекајә һаггында илк анлајыш. Тәһкиҹә, тәсвир вә диалог һаггында мүхтәсәр мә'лумат.

М. Ә. Сабир—«Әкинчи», «Охутмурам, әл чәкин» (4 саат).

«Әкинчи» ше'риндә Сабирин мүлкәдарлары өлдүрүҹү сатира атәшинә тутмасы. Әсәрин мүлкәдарын дилиндән јазылмасы. Кәндлини истисмар едәнләрә гаршы шаирин мүнасибәти.

«Охутмурам, әл чәкин» ше'риндә авамлыгын, көһнәлијин сатира атәшинә тутулмасы вә елмә, мәдәнијјәтә чағырыш. Шаирин тәнгид һәдәфи. Һәр ики ше'рдәки сатиранын хүсусиҹјәти вә мә'на дәринлији.

А. Шаиг—«Мәктуб јетишмәди» (3 саат).

Һекајәнин мәзмуну вә идејасы. Һекајәдә ингилабдан әввәл Бакы нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрин ағыр мадди вә мә'нәви һәјатынын тәсвири. Гурбан сурәтиндә Бакы нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрин, Һачыгулу сурәтиндә исә нефт мә'дән саһибкарларынын көстәрилмәси. Бәдии үмумиләшдирмә, һекајәнин гурулушу, дили вә бәдии хүсусиҹјәтләри һаггында үмуми анлајыш.

Бу күн сосиалист Бакысынын нефт мә'дәнләриндә ишләјән адлы-санлы фәһләләрин һәјаты һаггында гыса мүсаһибә.

Т. Ш. Симурғ — «Гајчы» (3 саат).

Һекајәдә ингилабдан әввәлки јетим ушагларын ачынаҹаглы һәјатынын тәсвири. Ата-анасыны итирмиш Мәһәммәдин ачы талеји вә тәндирдә јандырылмасынын сәбәбләри. Һекајә вә онун тәркиб һиссәләри һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси.

Ч. Чаббарлы—«1905-чи илдә» пјесиндән «Ики дүшмән үз-үзә» сәһнәси (4 саат).

Әсәрдә ермәни вә Азәрбајчан халгларының мөһкәм достлуг мүнасибәтинин көстәрилмәси. 1905-чи илдә чар һөкумәтинин гардаш гырғыны салмаг мәгсәдинин ифшасы. Совет халгları арасында достлуг вә гардашлыг идеjалары.

Драм әсәри һаггында илк мә'лумат.

С. Рүстәм—«Чапајев» (3 саат).

Вәтәндаш мүһарибәсинин мәшһур гәһрәманы Чапајевин инкилабынын тәрәннүмү. Ше'рин јазылыш тарихи, идеjасы вә бәдии дәjәри. Ше'р һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси.

Мир Чәлал—«Бадам ағачлары» (2 саат).

Иран кәндлисинин ағыр вәзиҹјәтинин тәсвири. Бадам ағачларының гырылмасы сәбәбләри. Ирандa ағалыг едән Америка империализминин ифшасы. Јаделли ағаларын Ирандакы вәһшилијинин тәсвири.

С. Вурғун—«Заманын бајрагдары» әсәриндән «Партиjамыздыр» һиссәси. «Азәрбајчан» (4 саат).

«Партиjамыздыр» ше'риндә Коммунист партиjасынын тәрәннүмү. Сов.ИКП-нә үмумхалг мәһәббәтинин ше'р дили илә көзәл ифадәси. «Азәрбајчан» ше'риндә доғма Вәтәнимизә бөјүк мәһәббәт һисси. Ше'рин идеја вә бәдии көзәллији.

Тәшбеһ һаггында мә'лумат. Гафијә һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси.

Һ. Мәһди—«Абшерон» романындан «Имтаһан» (3 саат).

Нефт Бакысынын тәсвири. Гочаман нефт устасы уста Рамазанын гајгыкешлији. Таһирин инкишафында уста Рамазанын ролу.

Ә. Мәммәдханлы — «Буз һејкәл» (2 саат).

Һекајәдә совет адамларынын вәтәнпәрвәрлији. Кәнч ананын өвлада мәһәббәтинин көзәл вә бәдии тәсвири. Һекајәнин дили вә јығчамлыгы.

Әзбәр өjрәнилмәси лазым олан әсәрләр вә бәдии парчалар

1. Низами Кәнчәви—«Аз данышмагын көзәллији», «Кәрпич кәсән кишинин дастаны».
2. М. П. Вагиф—«Дурналар», «Бајрам олду» гошмалары.
3. С. Ә. Ширвани—«Хан вә дејнган».
4. М. Ә. Сабир — «Әкинчи», «Охутмурам, әл чәкин» ше'рләри.
5. С. Рүстәм—«Чапајев» ше'ри.
6. Ч. Чаббарлы—«Ики дүшмән үз-үзә»—гырғынын сәбәби вә баиси һаггындакы диалоглар.
7. С. Вурғун—«Азәрбајчан» вә «Партиjамыздыр» ше'ри вә парчасы.

Синифдәнкәнар оху (6 саат)

1. Низами Кәнчәви—«Сеһирли үзүк», «Искәндәр вә чобан».
2. С. Ә. Ширванинин—«Аллаһа рүшвәт» сатирасы.
3. Чәлил Мәммәдгулузадә—«Ики алма» һекајәси».
4. М. Ә. Сабир—«Тәк сәбир», «Ики һәпәнд».
5. А. Шаиг—«Көч».
6. А. Сәһһәт—«Јај кечәси»; тәрчүмәси: «Күнки сәһәрләр...», «Зәһмәткеш аjы».
7. С. С. Ахундов—«Горхулу нағыллар».
8. Ч. Чаббарлы—«Аслан вә Фәрһад» һекајәси.
9. Г. Мусајев—«Үчтәпә ушаглары» повести.

ҺЕСАБ

V синиф үчүн һесабдан јени програм лајиһәсиндә бир сыра дәjишикликләр едилмәсинә бахмајараг, һесабдан тәдрис материалынын мәзмуну вә онун кечилмәсиндәки ардычыллыг әсаслы сурәтдә дәjишдирилмәмишдир.

Бу, 1959—1960-чы дәрс илиндә V синифдә јени програмла ишләjәркән, мәктәбләрдә олан стабил дәрсликләрдән вә һесабдан мәсәлә вә мисаллар китабындан истифадә етмәjә имкан верир.

Һесабдан јени програм лајиһәсини диггәтлә өjрәндикдән сонра ријазиҹјат мүәллимләри програмын һәр бир мөвзусуну кечәркән jеринә jетирилмәси лазым олан дәjишикликләри габагчадан дәрслик вә мәсәлә китабларында геjд етмәлидирләр.

Бу дәjишикликләр әсас е'тибарилә дәрсликдән ајры-ајры параграфларын чыхарылмасындан вә курсун бә'зи бәһсләринин кечилмәси гајдасынын дәjишдирилмәсиндән ибарәтдир.

Кәләчәкдә исә И. Н. Шевченко тәрәфиндән тәртиб олунмуш һесаб китабындан (И. Н. Шевченко, Һесаб, Тәдрис Педагожи Нәшриҹјаты, 1956-чы ил вә сонракы нәшрләри) истифадә едәркән нәзәрә алынмалы олан әсас дәjишикликләр көстәрилир.

«Там әдәдләр» мөвзусу кечиләркән ашағыдакы параграфлар ихтисар олунмалыдыр:

§ 7, узунлуг өлчүләри;
§ 8, чәки өлчүләри;
§ 32, чөткәдә вурма;
§ 33, чәдвәлләрин көмәjи илә вурма;
§ 56, вахтын өлчүлмәси;
§ 57, температурун өлчүлмәси;
§ 58, пул ваһидләри;
§ 62, вахтын һесабланмасы;

§ 65, чәм вә фәргин бөлүнмә габилиҗҗәти;
§ 67, 2-җә бөлүнмә әламәти;
§ 68, 4-ә бөлүнмә әламәти;
§ 69, 5-ә бөлүнмә әламәтинин исбаты;
§ 70, 25-ә бөлүнмә әламәти;
§ 71, 9-а вә 3-ә бөлүнмә әламәтләринин исбаты;
§ 72, әсли әдәдләрин чәдвәли;
§ 74, вуруглара ајырманын күввәт шәклиндә јазылышы;
§ 75, ән бөјүк орта бөлән;
§ 85, ән бөјүк орта бөләнин тапылмасы јолу илә кәсрләрин ихтисары;
§ 89, фаиз һаггында анлајыш. Верилмиш әдәдин фаизини тапмаг «Онлуг кәсрләр» мөвзусуна көчүрүлүр;
§ 90, фаизинә көрә әдәдин тапылмасы «Онлуг кәсрләр» мөвзусуна көчүрүлүр;
§ 96—98, кәмиҗҗәтләрин нисбәти, фаиз нисбәти, әдәди мигјас «Кәсрләрин әлавәси» мөвзусуна көчүрүлүр;
§ 110, чәдвәлләрин көмәји илә вурма чыхарылыр;
§ 117, даирәнин саһәси чыхарылыр;
§ 118, силиндрин сәтһи вә һәчми чыхарылыр;
«Һесаб мәсәлә вә мисаллары» (китабындан (мүәллифләри С. А. Понамарјов вә Н. И. Сырнев, Тәдрис Педагожи Нәшриҗҗаты, 1956-чы ил, дикәр нәшрләри) истифадә едәркән јени програм лајиһәсинә ујғун олараг ашағыдакы дәјишикликләр едилмәлидир;
№ 22—29, метр өлчүләри чыхарылыр;
№ 81 вә 82, вуруглара ајырманын күввәт шәклиндә јазылышы чыхарылыр;
№ 142—144, вахт һесабланмасына аид мәсәләләр чыхарылыр;
№ 166—168, 170, 175, 180 чәм вә фәргин бөлүнмә габилиҗҗәти чыхарылыр;
№ 188, 189, 193, 198 ән бөјүк ортаг бөлән чыхарылыр;
«Ади кәсрләр» мөвзусу үчүн мәсәлә вә тәмринләр сечәркән мүәллим нәзәрә алмалыдыр ки, јени програм лајиһәси ади кәсрләр үзәриндә јалныз әсас әмәлиҗҗатларын апарылмасыны нәзәрдә тутур. Буна көрә дә башлыча диггәт кәсрләрин чевирилмәси вә онлар үзәриндә әмәлләрин мә'насынын мөһкәм вә шүурлу сурәтдә мәнимсәдилмәсинә верилмәлидир. Програм лајиһәси ади кәсрләрә аид мүрәккәб вә ағыр мисалларын, һабелә сүн'и сурәтдә чәтинләшдирилмиш, реал мәзмундан кәнар мисалларын һәлл етдирилмәсинә јол вермир.

V синифдә һесабын тәдрисиндә башлыча диггәт «Онлуг кәсрләр» мөвзусунун өјрәнилмәсинә верилмәлидир.

Һесаб мәсәлә вә мисаллары китабынын IV фәслиндә олан онлуг кәсрләрлә әмәлләрә аид мәсәлә вә мисаллар шакирдләрдә кифајәт гәдәр мөһкәм һесаблама вәрдишләри јарадылмасы мәгсәдилә јеринә јетирилмәлидир. Бунунла әлагәдар олараг, стабил мәсәлә вә мисаллар китабынын 22—30-чу параграфларында верилән мәсәлә вә тәмринләрдән тамамилә истифадә етмәк лазымдыр. § 31-дән чеврәнин узунлуғунун һесабланмасына аид материал (№ 805—816) «Ади вә онлуг кәсрләрин топланмасы» мөвзусуна, даирәнин саһәсинин (№ 817—830), силиндрин сәтһинин вә һәчминин һесабланмасына аид мәсәлә вә тәмринләр исә (№ 826—839) чыхарылырлар.

«Онлуг кәсрләр» мөвзусунда фаизин өјрәнилмәсинә аид материал 35—37-чи параграфлардан көтүрүлмәлидир. Бу заман әсас мәсәлә вә тәмринләрлә кифајәтләнмәк лазымдыр. «Ади вә онлуг кәсрләрин әлавәси» мөвзусунда әдәдләрин нисбәти, әдәди мигјас, хәритә үзәриндә ајры-ајры нөгтәләр арасындакы мәсафәнин мүәјјән едилмәси вә с. өјрәнилир. Мүвафиг мәсәлә вә тәмринләри һесаб мәсәлә вә мисаллары китабынын 39-чу параграфындан көтүрмәк лазымдыр. V синфин һесаб курсуну тәкрарламаг үчүн 33 вә 34-чү параграфларда хүсуси сечилмиш материал вардыр.

Һесаб тәдрисинин јенидән гурулмасы јалныз тәдрис материалының мәзмунуну дәјишмәк јолу илә дејил, һәмчинин тә'лим методунун даһа да јахшылашдырылмасы, онун шакирдләрин тәшәббүскарлыг вә фәаллығының һәртәрәфли инкишаф етдирилмәсинә јөнәлдилмәси јолу илә һәјата кечирилмәлидир.

Програм

(Һәфтәдә 6 саат, чәми 216 саат)

1. Там әдәдләр (36 саат)[1]

Чохрәгәмли әдәдләрин шифаһи вә јазылы нөмрәләнмәси. 1-дән 100-ә гәдәр Рома рәгәмләринин нөмрәләнмәси. Там әдәдләрин 10, 100, 1000-ә гәдәр вә с. дәгигликлә јуварлаглашдырылмасы.

Там әдәдләри топлама, чыхма, вурма вә бөлмә һесаб әмәлләринин ганунлары.

Чөткәдә топлама вә чыхма.

Әмәлләрин јеринә јетирилмә гајдасы. Мө'тәризәләр, шифаһи һесаблама.

Верилән әдәдләрлә онлар үзәриндә апарылан әмәлләрин нәтичәләри арасындакы асылылыг. Әмәлләрин нәтичәләринин јохланылмасы.

Компонентләрин дәјишилмәсиндән асылы олараг әмәлләрин нәтичәләринин дәјишилмәси.

Верилән әдәдин бөләнләри вә верилән әдәдә бөлүнәнләр. Әсли әдәдләр.

2, 3, 5 вә 9-а бөлүнмә әламәтләри (исбатсыз). Ики әдәдин орта бөләни. Ики вә ја бир нечә әдәдин ортаг бөлүнмәләри. Әдәдләрин әсли вуруглара ајрылмасы, ән кичик ортаг бөлүнәнин тапылмасы.

Дүзбучаглы параллелепипедин вә кубун һәчми. Куб десиметр вә куб сантиметрин моделләрини һазырламаг.

Мәсәләнин һәлли.

Ән садә диаграмларын гурулмасы.

2. Ади кәсрләр (66 саат).

Кәср һаггында анлајыш. Дүзкүн вә дүзкүн олмајан кәсрләр. Гарышыг әдәдләр. Дүзкүн олмајан кәсрдән тамын чыхарылмасы вә гарышыг әдәдин дүзкүн олмајан кәсрә чевирилмәси.

Кәсрләрин гијмәтчә мүгајисәси. Әдәди шүа. Кәсрләрин һәдләринин дәјишилмәси илә гијмәтләринин дәјишилмәси. Кәсрин әсас хассәси. Кәсрләрин ихтисары вә онларын ортаг мәхрәчә кәтирилмәси.

Кәсрләри топлама вә чыхма. Топламанын ганунлары вә онларын шифаһи вә јазылы һесабламалара тәтбиги.

Кәсрин там әдәдә вурулмасы вә бөлүнмәси. Верилән әдәдин һиссәсини тапмаг. Кәсрә вурмаг. Вурма ганунлары вә онларын јазылы вә шифаһи һесабламалара тәтбиги.

Һиссәсинә көрә әдәди тапмаг. Кәсрләрин бөлүнмәси. Гаршылыглы тәрс әдәдләр. Бөлмәнин тәрс әдәдә вурма илә әвәз едилмәси.

Ади кәсрләр үзәриндә бүтүн әмәлләрә аид мәсәләләр һәлл етмәк. Һәндәси мәзмунлу мәсәләләр һәлли (верилән мә'лумлар вә өлчмә јолу илә алынан әдәдләр үзрә); дүзбучаглы вә квадратын саһәси; дүзбучаглы паралелепипедин вә кубун һәчми; транспортир; дәрәчә вә дәгигә һаггында анлајыш.

Диаграмларын гурулмасы.

3. Онлуг кәсрләр (72 саат)

Онлуг кәсрләр, онлуг кәсрләрин јазылмасы вә охунмасы. Онлуг

[1] Програм лајиһәсиндә һәр бир мөвзунун өјрәнилмәси үчүн ајрылмыш вахт тәхмини характер дашыјыр.

кəсрləрин гиjмəтчə мүгаjисəси. Онлуг кəсрləри топлама вə чыхма. Топлама гануңларынын jазылы вə шифаһи һесабламалара, еләчə дə чөткədə апарылан һесабламалара тəтбиги.

Онлуг кəсрləрин тəгриби гиjмəти. Онлуг кəсрləрин 1, 0,1, 0,01, 0,001 вə с. дəгигликлə jуварлаглашдырылмасы. Онлуг кəсрləри вурма вə бөлмə.

Вурма ганунларынын шифаһи вə jазылы һесабламалара тəтбиги.

0,1, 0,01, 0,001 вə с. дəгигликлə тəгриби гисмəт.

Фаиз һаггында анлаjыш. Ədədин фаизини тапмаг, верилən фаизинə көрə ədədi тапмаг.

Һəндəси мəзмунлу мəсələləр һəлли (һазыр верилənlər вə билаваситə өлчмə нəтичəсиндə алынан ədədlər үзрə), квадратын, дүзбучаглынын, үчбучағын, дөрдбучаглынын сahəси вə периметри; чевrənин узунлуғу (радиусла чевrənин узунлуғуну һесаблама чədвəлинин тəтбиги вə əксинə мəсələləр һəлли).

Диаграмларын гурулмасы.

4. Ади вə онлуг кəсрləрин тəтбиги.

Тəчрүби ишлəр

(30 саат)

Ади вə онлуг кəсрləр үзəриндə бүтүн əмəллəрə анд мəсələ вə мисаллар һəлли. Ədədi формул.

Ədədlərин вə гиjмəтlərин нисбəти. Фаиз нисбəти. Бир нечə ədədin орта ədədi гиjмəтинин тапылмасы. Ədədi мигjас вə диаграмларын гурулмасы вə планларын тəртибиндə онун тəтбиги. План вə jа хəритə илə jер сəтһи үзəриндə ики нөгтə арасында олан мəсафənин тапылмасы.

Тəчрүби ишлəр: Jер үзəриндə нөгтələри нишанламаг вə дүз хəтlər чəкмəк. Jер үзəриндə мəсафələри өлчү гаjтаны (лент, рулетка), тарла пəркары, аддымларла өлчмəк, мəсафəни көзəjары тə'jин етмəк, еккер; дүзбучаглы шəклиндə сahənин гурулмасы вə онун һесабланмасы; дөрдбучаглы шəкилдə олан jер сahəсинин һесабланмасы.

Садə сметаларын тəртиб едилмəси.

5. Тəкрар (12 саат).

ТАРИХ

Сəккизиллик мəктəбдə тарих фəннинин маһиjjəти jеддииллик мəктəбə нисбəтən мүəjjən дəрəчədə дəjишир. Əкəр əввəллəр V—VII синифлəрдə jалныз гədim дүнjа вə орта əсрлəр тарихи кечилирдисə, инди V—VII синифлəрдə гədim дүнjа вə орта əсрлəр тарихинин гысалдылмыш курсу, һəмчинин jени, ən jени тарих һаггында əсас мə'луматлар дахил олмагла ССРИ тарихи курсу, һабелə ССРИ Конститусиjасы өjрəнилəчəкдир.

Jени програм лаjиһəси һазырда истифадə етдиjимиз програмдан ашағыдакы əсас шəртлəрлə фəргlənир:

1. Тарихи анлаjышлар шəрһинин миғдары азалмышдыр,

2. Дикəр тарих курсларында өjрəнилəн материаллар чыхарылмышдыр.

3. Инсан чəмиjjəти инкишафында əсас ганунаујғунлуғун шəрһ едилмəсиндə аз əһəмиjjətli мөвзу вə jарыммөвзулар чыхарылмышдыр ки, бу да курсун əсас мəсələləрини даһа jахшы дəрк етмək үчүн шакирдlərə имкан jарадачагдыр.

4. Бир сыра өлкələrин тарихинин өjрəнилмəси чыхарылмышдыр.

5. Маһиjjət е'тибарилə бир-биринə jахын олан мөвзу вə jарыммөвзулар чыхарылмыш вə jахуд бə'зиlərи бирləшдирилмишдир.

6. Инсан чəмиjjətинин инкишафында зəһмəткеш халғын jарадычы фəалиjjətинин ролу, истеһсал гүввələrinin, хүсусən техниканын вə мəдəниjjətин инкишафынын көстəрилмəси даһа да гүввəтləндирилмишдир. Ашағыда аjры-аjры мөвзулардакы дəjишикликlər вə онларын бөлмələr дахилиндəки ардычыл мəзмуну верилир.

I бөлмə. **Гədim дүнjа тарихи**

Програм лаjиһəсиндə гədim дүнjа тарихинин өjрəнилмəси үчүн 72 саат вахт аjрылмышдыр. Белəликlə, һазырқы програм нисбəтən 27 саат вə jахуд 30% ихтисар едилмишдир. «Кириш» вə I бөлмənin («Ибтидаи инсанларын һəjаты») саатлары еjнилə сахланылмышдыр.

II бөлмə. **Гədim Шərг**

Бу бөлмənin өjрəнилмəсинə лаjиһədə 19 саат вахт верилмишдир. Һəмин бөлмənin ики мөвзусу: «Урартур, бизим өлкə əразисиндə əмələ кəлмиш илк дөвлəтдир.» (VII синифдə ССРИ тарихи курсунда өjрəнилир) вə «Гədim Иран» тамамилə jени лаjиһədən чыхарылмышдыр. «Гədim Мисир» мөвзусунун тədриси үчүн аjрылмыш саат еjнилə сахланылмышдыр. Белə ки, гədim Шərгдə гулдарлыг гурулушу һаггында илк тарихи анлаjышларын шəрһи бурадакы материалларда верилир. Бу мөвзудан jалныз «Гədim Мисир дөвлəтинин зəифləмəси» jарыммөвзусу чыхарылмышдыр.

«Месопотамиjа гədim дөврдə» мөвзусунда «Чəнуби Месопотамиjада ən гədim дөвлəтlər», «Бабил шəһəри», «Асуриjа һərби дөвлəти», «Гошун вə һərби техника», «Асуриjа истилалары, Асуриjанын мəһви», «Инчəсəнət» мəсələləри чыхарылмышдыр. Бу мəсələləрин чыхарылмасы мөвзунун өjрəнилмəсинə сərф едилən 5 саатын 3 саата ендирилмəсинə имкан верир. «Гədim Һиндистан» вə «Гədim Чин» мөвзуларынын өjрəнилмəси үчүн аjрылан саат еjнилə сахланылмышдыр. Анчаг I мөвзудан «Ичтимаи гурулуш», II мөвзудан исə «Сары сарыглыларын халг үсjаны», «Гədim Чинин зəифləмəси» jарыммөвзулары ихтисар едилмишдир.

III бөлмə. **«Гədim Јунаныстан»**

Бу бөлмənin өjрəнилмəси үчүн 22 саат вахт аjрылмышдыр. «Б. е.-дан əввəл, VII—V əсрлəрдə Гара дəнизин шимал саһилləри» мөвзусу тамамилə ихтисар едилмишдир. Əфсанələr вə Һомерин jалныз ики поемасындан бириниң өjрəнилмəси вə материалларын ихтисар едилмəси һесабына «Ən гədim Јунаныстан» мөвзусуна 5 саат вахт верилмишдир.

«Б. е.-дан əввəл VIII—VI əсрлəрдə ən мүһүм jунан дөвлəтləри» (програм лаjиһəсиндə исə «Б. е.-дан əввəл VIII—VI əсрлəрдə Јунаныстанда гулдарлыг гурулушунун мүəjjən едилмəси вə дөвлəтləрин тəшкил олунмасы» адланыр) мөвзусунун өjрəнилмəси үчүн аjрылмыш дəрс сааты еjнилə сахланылмышдыр. Анчаг ашағыдакы мөвзулар ихтисар едилмишдир: «Солонун ислаһатындан сонра Афинада гулдарлыг дөвлəти», «Спартада дөвлəт гурулушу», «Спартанын Пелопоннесдəки һөкмранлығы», «Һərби иш». Бу мөвзуjа «Б. е.-дан əввəл VIII—VI əсрлəрдə jунан мəдəниjəти», «Олимпиjа ојунлары», «Јунан jазысы», «Аралыг вə Гара дəниз саһилləриндə jунан колониjалары» əлавə едилмишдир.

«Јунан—Иран мүһарибəси вə Јунаныстанда гулдарлығын инкишафы» мөвзусунун гурулушу кечмишдəкинə көрə (Јунан—Иран мүһарибələри. Афинанын гүдрəти вə тəнəззүлү) бир гədər дəjишдирилмишдир. «Дараның скифlərə һүчуму. Кичик Асиjа jунанларынын үсjаны вə бу үсjанын jатырылмасы» мөвзусу чыхарылмышдыр. «Гулдарлыг демократиjасы» анлаjышы шакирдlər үчүн ағыр олдуғундан ихтисар едилмишдир. Пелопоннес мүһарибəси тарихи кичик мə'лумат дəрəчəсинə гədər ихтисар едилмиш вə бөлмənin ахырынчы мөвзусуна кечирилмишдир. «Гədim Иран» мөвзусунун програмдан ихтисар едилмəсилə əлагədар олараг «Јунан—Иран» мөвзусунда Б. е.-дан əввəл V əсрдə Иранын əразиси, ичтимаи вə сиjаси гурулушу һаггында гыса мə'лумат вермək нифаjətdir. Бүтүн бу ихтисарлар һесабына һəмин мөвзунун тədрисинə 5 саат вахт верилмишдир.

«Б. е.-дан әввәл V әсрдә јунан мәдәнијјәти» мөвзусунда «Олимпија ојунлары» јарыммөвзусунун бөлмәнин II мөвзусуна кечирилмәси илә әлагәдар оларағ ајрылан 4 саат 3 саата ендирилмишдир. Курсун ахырынчы мөвзусунда «Македонијанын гүввәтләнмәси», «II Филипп», «Македонија гошуну», «Орта Асијаја һәрби сәфәр», «Һиндистана һәрби сәфәр» мөвзулары чыхарылмышдыр. «Б. е.-дан әввәл IV әсрдә Јунанистанын тәнәззүлү» мөвзусуну кечәркән Јунанистанын Македонијаја табелији, Македонијалы Искәндәрин Иран үзәринә јүрүшүнү өјрәдәркән, Македонија ордусу һаггында шакирдләрә изаһат верилир. Һәмин мөвзунун өјрәнилмәси үчүн 3 саат вахт ајрылмышдыр.

IV бөлмә. **Гәдим Рома**

Бу бөлмәнин өјрәдилмәси үчүн 19 саат вахт ајрылмышдыр. Һәмин бөлмәдән ашағыдакылар ихтисар едилмишдир:

1-чи мөвзу. «Б. е-дан әввәл III әсрдә Рома республикасы вә онун Аралыг дәниздә ән күчлү дөвләтә чевирилмәси», «Ромада гулдарлығын инкишафы вә синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси», «Б. е.-дан әввәл III әсрә гәдәр олан илк Рома тарихи» тамамилә чыхарылмышдыр. Онун јеринә «Б. е.-дан әввәл III әсрин башланғычында Рома республикасынын әразисинин ичтимаи вә сијаси гурулушунун характеристикасы» өјрәнилир. «Сичилијада гулларын үсјаны» мөвзусу исә ихтисар едилмишдир. «Спартакын рәһбәрлији илә гулларын үсјаны» мөвзусуну кечәркән Ромада гулларын синфи мүбаризә анлајышы шакирдләрә ајдынлашдырылыр. «Торпаг ислаһаты зәрурәти. Ти-Гракх. Торпаг ислаһаты, Гај Гракх, онун ганунлары. Гракх гардашларынын торпаг ислаһатынын мүвәффәгијјәтсизлији», «Рома ордусунун муздлу ордуја чевирилмәси», «Сулла диктатурасы» мөвзулары јени програмдан чыхарылмышдыр. Рома ордусунун хүсусијјәтиндәки дәјишикликләрлә исә шакирдләр сонракы мөвзулары кечдикләри заман таныш олачаглар.

2-чи мөвзу. «Ромада республиканын сүгуту. Рома империјасы вә онун гүдрәт дөврүндә» мөвзусундан «Понпеј, Сезар вә Красын иттифагы», «Ромада әдәбијјат вә елм» вә с. јарыммөвзулары чыхарылмышдыр.

3-чү мөвзу. «Рома империјасынын тәнәззүлү вә мәһв олмасы». Бу мөвзудакы «Диоклетанын ислаһаты» чыхарылмышдыр. Доминатын әсас хүсусијјәтләри Константинин һакимијјәтинин характеристикасында шәрһ едилмәлидир. Бу мөвзуја орта әсрләр курсундан «Бизим јеранын илк әсрләриндә керманларын мәшғулијјәти, ичтиман гурулушу», «Керманларын империја сәрһәддинә һүчумлары» јарыммөвзулары әлавә едилмишдир. Һәмин мөвзунун өјрәнилмәси үчүн ајрылмыш дәрс саатының миггары ејнилә сахланылмышдыр. Курсун тәкрары үчүн 6 саат ајрылмышдыр.

П р о г р а м

Гәдим дүнја тарихи

V синиф (72 саат)

К и р и ш — 2 с а а т.

Гәдим дүнја тарихи нәји өјрәдир. Биз кечмиши нәдән билирик. Тарихдә ил нечә һесабланыр.

I бөлмә. **Ибтидаи инсанларын һәјаты** (4 саат)

Ән ибтидаи инсанлар, онларын әмәк аләтләри вә мәшғулијјәти. Ибтидаи инсанларын биркә әмәји. Одун әлдә едилмәси вә онун ибтидаи инсанларын һәјатында әһәмијјәти. Ири һејванларын овланмасы. Ибтидаи инсанларын дилинин инкишафы. Динин мејдана кәлмәси.

Ибтидаи инсанларын әмәк аләтләринин тәкмилләшдирилмәси. Гәбилә вә тајфа. Әкинчилијин вә малдарлығын әмәлә кәлмәси. Һејванларын әһлиләшдирилмәси, тохаәкинчилији.

Ибтидаи-ичма гурулушу нәдир?

II бөлмә. **Гәдим Шәрг**

(19 саат)

1-чи мөвзу. **Гәдим Мисир**

(10 саат)

Мисрин тәбиәти вә ән гәдим әһалиси. Әкинчилик — мисирлиләрин әсас пешәси иди, суварма вә торпаггурутма ишләри. Метал е'малына башланмасы. Мүбадиләнин әмәлә кәлмәси.

Гулдарлығын әмәлә кәлмәси. Гуллар вә гулдарлар синфинин јаранмасы. Азад инсанларын варлылара вә јохсуллара ајрылмасы. Гулдарлыг гурулушу.

Мисирдә дөвләтин әмәлә кәлмәси. Ваһид Мисир дөвләтинин јаранмасы. Мисирдә дөвләт идарәси.

Гәдим Мисирдә дин. Осирис һаггында әфсанә, өлүнүн мумјаланмасы. Мә'бәдләр вә каһинләр. Динин ичтимаи ролу. Еһрамларын тикилмәси.

Мисирдә јохсулларын вә гулларын вәзијјәти. Б. е.-дан әввәл, тәгрибән 1750-чи илдә Мисирдә јохсулларын вә гулларын үсјаны. Мисир гулдарларынын истилачы мүһарибәләри.

Гул вә кәндлиләрин әмәјинин Нил вадисини дәјишдирмәләри.

Гәдим Мисрин мәдәнијјәти: јазы, инчәсәнәт, елми биликләрин әмәлә кәлмәси. Иранлыларын Мисри ишғал етмәләри.

2-чи мөвзу. **Гәдимдә Бејнәннәһрејн**

(3 саат)

Чәнуби Бејнәннәһрејнин тәбиәти вә гәдим әһалиси. Бабил падшаһлығы: падшаһ Хаммурапинин ганунлары, бу ганунларын гулдарлыг характери.

Михи јазысы. Бејнәннәһрејндә елми биликләр.

3-чү мөвзу. **Гәдим Һиндистан**

(2 саат)

Өлкәси вә гәдим әһалиси. Аријләрин Һиндистана сохулмасы. Гулдарлыг гурулушунун јаранмасы. Гәдим Һиндистанын мәдәнијјәти. Һинд јазысы, елми биликләр, инчәсәнәт.

4-чү мөвзу. **Гәдим Чин**

(4 саат)

Чинин тәбиәти. Әһалисинин мәшғулијјәти. Бөјүк Чин овалығынын халг күтләләринин әмәји илә дәјишдирилмәси.

Чиндә дөвләтләрин тәшкили вә б. е.-дан әввәл III әсрдә онларын ваһид дөвләт һалында бирләшмәси.

Мәзлумларын зүлмкарлара гаршы мүбаризәси. «Гырмызы гашлылар» үсјаны.

Гәдим Чин мәдәнијјәти, чинлиләрин кәшф вә ихтиралары.

III бөлмә. **Гәдим Јунанистан**

(22 саат)

1-чи мөвзу. **Јунанистан б.е.-дан әввәл XI—IX әсрләрдә**

(һомер дөврү) (5 саат)

Јунанистанын тәбиәти вә гәдим әһалиси.

Б. е.-дан әввәл XI—IX әсрләрдә јунанларын мәшғулијјәти вә ичтимаи гурулушу, бунларын һерокл вә аргонавтлар әфсанәләриндә әкс етдирилмәси. «Илиада» — гәдим јунанларын һәјатында тарих елминин мәнбәји вә бәдии абидәсидир.

Гәдим јунанларын дини. Олимпија аллаһлары. Прометеј һаггында әфсанә. Јунан динində вә әфсанәләриндә јунанларын ичтиман һәјатының әкс олунмасы.

2-чи мөвзу. **Јунаныстанда гулдарлыг гурулушунун мүәјјән едилмәси вә дөвләтләрин тәшкил олунмасы** (6 саат)

Аттикада тәсәррүфатын инкишафы. Афинада демосларын аристокларла мүбаризәси. Афинада гулдарлыг дөвләтинин әмәлә кәлмәси. Солонун ислаһатлары.

Спарта дөвләти: әһалинин мәшғулијјәти, спарталылар илә илотлар арасында мүбаризә. Спарта тәрбијәси.

Јунанларын Аралыг вә Гара дәниз саһилләриндә колонијалары.

Б. е-дан әввәл VIII—VI әсрләрдә Јунан мәдәнијјәти. Олимпија ојунлары, Јунан јазысы.

3-чү мөвзу. **Јунан—Иран мүһарибәләри вә Јунаныстанда гулдарлығын инкишафы** (5 саат)

Б. е.-дан әввәл VI әсрдә вә V әсрин әввәлиндә Иран дөвләти. Иранлыларын итаәт алтына алдыглары халглар үзәриндә һөкмранлығы. Марафон вурушмасы. Ксеркси гошунларынын Јунаныстана һәрби сәфәри. Фермопил вә Саламин боғазында дөјүшләр. Јунанларын гәләбәсинин сәбәбләри. Гулдарлығын мәнбәләри вә артмасы. Јунаныстанда гул әмәји. Гулларын вәзијјәти. Синфи мүбаризә.

Б. е.-дан әввәл V әсрдә Афинанын гүдрәти. Афинада демосун һакимијјәти. Периклин Афинаны идарә етмәси.

4-чү мөвзу. **Б. е.-дан әввәл V әсрдә Јунаныстан мәдәнијјәтинин тәрәггиси** (3 саат)

Јунан театрынын әмәлә кәлмәси вә онун гурулушу. Театр тамашалары. Тракедија вә комедија.

Јунан архитектура вә һејкәлтәрашлығы. Јунаныстанда елмин инкишафы. Гәдим Јунаныстанда мәктәб. Гул әмәји јунан мәдәнијјәтинин әсас јарадычысыдыр. Јунан мәдәнијјәтинин әһәмијјәти.

5-чи мөвзу. **Јунаныстанын тәнәззүл етмәси. Македонијалы Искәндәрин дөвләтинин тәшкил олунмасы вә дағылмасы** (3 саат)

Пелопоннес мүһарибәсиндән сонра Афинанын тәнәззүлү. Јунаныстанда, кәндлиләрин вә сәнәткарларын вар-јохдан чыхмасы. Јунаныстанда синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси. Македонијанын Јунаныстан үзәриндә һакимијјәтинин гурулмасы.

Јунан—Македонија гошунунун Шәргә сәфәри. Иран падшаһлығының сүгуту. Македонијалы Искәндәрин монархијасы вә онун дағылмасы.

IV бөлмә. **Гәдим Рома** (19 саат)

1-чи мөвзу. **Б. е.-дан әввәл III әсрдә Рома дөвләти вә онун Аралыг дәнизинин гүввәтли дөвләтинә чеврилмәси. Ромада гулдарлығын инкишафы вә синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси** (8 саат.)

Гәдим Италијанын тәбиәти вә әһалисинин мәшғулијјәти. Б. е.-дан әввәл III әсрдә Рома дөвләтинин ичтимаи вә сијаси гурулушу.

Романын Италија үзәриндә һөкмранлығының гурулмасы. Рома гошуну.

Рома илә Карфакен арасында Аралыг дәнизә саһиб олмаг уғрунда мүбаризә. Һаннибаллын Италија сәфәри. Канна вурушмасы. Романын гәләбәси. Карфакенин дағылмасы. Романын Аралыг дәнизиндәки истилалары. Рома әјаләтләри. Рома гулдарлары тәрәфиндән әјаләтләрин гарәт едилмәси.

Ромада гулдарлығын инкишафы. Гулчулуғун мәнбәләри. Гул әмәји—Рома тәсәррүфатының әсасыдыр. Кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасы. Ромада гулларын вәзијјәти. Гладиаторлар. Рома гулдарлыг чәмијјәти—гулдарлыг гурулушу инкишафының јүксәк пилләсидир. Гулларын гулдарларла мүбаризәсинин кәскинләшмәси. Спартакын башчылығы илә гуллар үсјаны. Спартак—үсјан етмиш гулларын ән көркәмли рәһбәридир. Үсјанын мүвәффәгијјәтләри. Үсјанчыларын јүрүшләри. Үсјанын мәғлуб олмасы.

2-чи мөвзу. **Б. е.-дан әввәл I әсрдә Ромада республиканын сүгуту. Рома империјасы өзүнүн гүдрәти дөврүндә**

(5 саат)

Рома ордусунун муздлу ордуја чеврилмәси. Сезарын Ромада һакимијјәти өз әлинә алмасы. Нобиллә-рин кизли гәсди вә Сезарын өлдүрүлмәси.

Октавианын тәкбашына һакимијјәт гурмасы. Октавиан Августун һөкмранлығы, Ромада империја гурулмасы нәтичәсиндә гулдарларын һакимијјәтинин мөһкәмләнмәси. Республиканын сүгутунун сәбәбләри.

Тројанын дөврүндә Рома ишғаллары. Империјанын ишғалчылыгдан мүдафиәјә кечмәси.

Рома мәдәнијјәти: архитектура вә һејкәлтәрашлыг, тәгвим.

3-чү мөвзу. **Рома империјасының тәнәззүлү вә мәһв олмасы**

(6 саат)

Гулдарлыг, тәсәррүфатын инкишафына мане олан әнкәлдир. Колонлар, онларын торпаг саһибкарларындан асылылығының күчләндирилмәси.

Христианлығын әмәлә кәлмәси вә онун тарихи көкләри. Христианлығын—Рома империјасында һаким динә чеврилмәси. Христианлыг јохсуллар вә гулларын зүлм аләтидир.

Керманлар ерамызын илк әсрләриндә: онларын мәшғулијјәти, ичтимаи гурулушу, керманларын империја сәрһәддинә һүчумлары.

IV әсрдә империјанын даһа да зәифләмәси. Шәрги готларын, гулларын вә колонларын үсјаны. Империјанын Гәрби вә Шәрги империјалара бөлүнмәси.

Готларын Романы ишғал етмәләри. Гәрби Рома империјасының сүгуту. Мәзлумларын үсјанының вә «барбарларын» һүчумунун әһәмијјәти.

Т ә к р а р — 6 с а а т.

1959—1960-чы дәрс илиндә Ф. П. Коровкинин «Гәдим дүнја тарихи» дәрслијиндән истифадә етмәк үчүн көстәришләр

Сәккизиллик мәктәбин тәдрис планына әсасән V синифдә гәдим дүнја тарихи 72 дәрс сааты мүддәтиндә кечилиб гуртармалыдыр. Јени тәдрис китабының нәшринә гәдәр V синифдә Ф. П. Коровкинин «Гәдим дүнја тарихи» (1957—1959-чу ил нәшри) дәрслијиндән истифадә едиләчәкдир. Гәдим дүнја тарихинин өјрәнилмәси үчүн саатларын азалмасы вә јени програм лајиһәсиндә бә'зи материалларын ихтисар едилмәсилә әлагәдар олараг дәрсликдән бә'зи материаллар кечилмир. Әкәр дәрсликдә ихтисар едилән материалда истилаһларын ајдынлашдырылмасы лазымдырса, мүәллим мүтләг шакирдләрә илк дәфә раст кәлдикләри истилаһлары изаһ етмәлидир. Ихтисар едилмиш материалларда кечмиш мөвзу илә јени мөвзу арасында әлагә варса, о заман мүәллим һәмин материалы изаһ едир, анчаг сорғу апармыр. 1959—1960-чы дәрс илиндә өјрәнилмәјән материаллар дәрсин изаһы вә ев тапшырыглары заманы ихтисар едилир. Дәрсликдә олан ашағыдакы материаллар өјрәнилмир:

§§-лар	Сәһифәләр	Дәрсликдән чыхарылмыш материаллар	Гејд
§ 4	11	«Ибтидаи инсан әмәјинин...» абзас вә сонракы сөзләри илә башланан абзасын биринчи чүмләси.	Мүәллим «гошулар ичмаы» анлајышыны тамамилә изаһ етмир, јалныз, кәндлиләрин канал газмаг үчүн бирләшдикләри һаггында шакирдләрә гыса мә'лумат верир. «Истибдад» анлајышы ајдынлашдырылмыр. Мүәллим дә шакирдләрдән сорушмур.
§ 9	21	«Канал газмаг...» сөзләри илә башланан абзас;	
§ 12	27	«Јүз минләрлә адамы...» сөзләри илә башланан абзас;	
§ 13	30	«Б. е.-дан тәгрибән 1500 илә...» сөзләри илә башланан абзас;	

§§-лар	Сәһифәләр	Дәрсликдән чыхарылмыш материаллар	Гејд
§ 15	34—35	«Әдәбијјат» јарыммөвзусу;	
§ 16	38—39	§-ын анчаг ашағыдан II абзасы сахланылмышдыр.	
§ 19	43—45	«Дәмир е'малынын башланмасы» башлығындан башга, бүтүн §;	Мүәллим Һиндистан тарихи һаггында мә'лумат верәркән, шакирдләри дәмирин чыхарылмасы илә таныш едир.
§ 20	46—49	Бүтүн параграф ихтисар едилмишдир.	Бабил шәһәри синифдә б. е.-дан әввәл Бабил шәһәрини тәсвир едән шәкил вә ја дәрсликдәки мүвафиг табло үзрә изаһ едилир.
§ 21	49	§-ын II вә III абзасы;	
§ 22	51—53	Бүтүн § ихтисар едилмишдир.	
§ 23	53—56	Бүтүн § ихтисар едилмишдир.	
§ 24	57	«Һиндистанын ән гәдим шәһәрләри» јарыммөвзусу;	
§ 26	61—62 63	«Ән гәдим инсанларын изләри» јарыммөвзусу вә һәмин §-ын ахырынчы абзасы, I вә II јарыммөвзулар;	Мүәллим Тсин кнјазларынын ким олдуғуну изаһ едир вә хәритәдә Тсин кнјазлығыны шакирдләрә көстәрир.
§ 28	66—67	«Чинин зәифләмәси вә көчәриләр тәрәфиндән истила олунмасы» јарыммөвзусунун I вә II абзасы;	
§ 29	67	«Зүлмкарлара гаршы мүбаризә мәдәнијјәтин инкишафына нечә тә'сир көстәрирди?» јарыммөвзусу;	
§ 32	68	«Гәдим әфсанәләр» адлы материал, «Јунанларла тројалыларын вурушмасы» јарыммөвзусу;	
§ 33	79—80	1-чи вә ахырынчы абзасдан башга бүтүн §;	Мүәллим шакирдләрә «Одиссеја» поемасыны синифдәнкәнар оху кими мәсләһәт көрүр.
§ 35	85—87	«Оракуллар» јарыммөвзусу ихтисар едилмишдир.	
§ 37	91	«Остракизм» јарыммөвзусу;	
§ 38	92—93	«Онлар јығынчагларда...» сөзләриндән «...ә'јанлар идарә едирдиләр» сөзләринә гәдәр;	
	93	§-ын ашағыдан III абзасы;	
§ 39	94	«Јунанлар зарафат едиб...» сөзләриндән «...галхан үстүндә кәтирирдиләр» сөзләринә гәдәр, «Фалангаын һүчуму...» сөзләриндән §-ын ахырына гәдәр;	
§ 41	97—100	Бүтүн § ихтисар олунур.	
§ 42	101	«Дараның скифләр үзәринә һәрби сәфәри» вә «Милетдә үсјан» јарыммөвзулары;	
§ 44	108	«Чәнуби Пелопоннесдә ...» сөзләриндән «азадлыға наил олду» сөзләринә гәдәр;	
§ 45	110	«Иранла мүһарибә...» сөзләриндән «Јунаныстанын ән бөјүк гул базары Афина шәһәри иди» сөзләринә гәдәр;	
	110—111	«Јунанларын иранлылара...» сөзләриндән «...даим бөһранлылыг јүклənирди» сөзләринә гәдәр;	Пиреј лиманынын тәсвири б. е.-дан әввәл V әсрдә Пиреј лиманы шәклинә бахмагла өјрәнилир.

§§-лар	Сәһифәләр	Дәрсликдән чыхарылмыш материаллар	Гејд
§ 46	113—114	«Афина дөвләтинин гулдарлыг характери» јарыммөвзусунун абзасы вә «Афинада Дсмагун һакимијјәти» јарыммөвзусунун I вә IV абзаслары;	
§ 47	116	«Јунаныстанда ичтимаи һәјат» вә «Јунанларын мәдәни әлагәләри» јарыммөвзулары;	Мүәллим шакирдләри јунан јазысы илә таныш етдији заман, онларын диггәтини Периклин бүстүндә олан һәрфләрә чәлб етмәлидир.
§ 48	110—120	«Антикона тракедијасы» јарыммөвзусу;	Мүәллим гысача олараг Пелопоннес мүһарибәсинин сәбәбләри вә нәтичәләри һаггында шакирдләрә изаһат верир.
§ 52	128	«Б. е.-дан әввәл IV әсрдәки мүһарибәләр» јарыммөвзусу;	
§ 53	129—131	Ахырынчы ики абзасдан башга бүтүн §;	Мүәллим Македонијанын чоғрафи мөвгејини вә онун б. е.-дан әввәл IV әсрдә гүввәтләнмәсини кириш сөзүндә шакирдләрә сөјләмәлидир.
§ 54	133	«Орта Асија вә Һиндистандакы мүһарибәләр» јарыммөвзусу;	
§ 56	140	«Рома шәһәринин салынмасы һаггында әфсанә» јарыммөвзусу;	
§ 57	142	«Рома гануну» јарыммөвзусу;	Бундан сонра, дәрсликдә б. е.-дан әввәл III әсрдә Рома гошунунун характеристикасы верилир.
§ 58	143—144	Биринчи абзас, «Халг натиглəри» вә «Плебејләрин гәләбәси» јарыммөвзулары;	Бурада халг натиги вәзифәсинә кечмәк һүгугу вә плебејләрин јүз илләр боју мүбаризәси нәтичәсиндә өз тәләбләрини тә'мин етмәләри һаггында шакирдләрә гысача мә'лумат верилир.
§ 59	144—146	Бүтүн § ихтисар едилмишдир.	Мүәллим хәритәдә ромалыларын б. е.-дан әввәл III әсрин башланғычында бүтүн Апенин ја рымадасыны зәбт едиб гуртармасыны вә Романын о дөврдәки мүстәмләкәләрини шакирдләрә көстәрир.
§ 60	148	«Романын гәләбәси» јарыммөвзусу;	
§ 62	151	«Јунаныстанын халг күтләләри» сөзләриндән «...гыра билдиләр» сөзләринә гәдәр вә «...әјаләтләри...» сөзләриндән «фајда вермирди...» сөзләринә гәдәр;	

§§-лар	Сәһифәләр	Дәрсликдән чыхарылмыш материаллар	Гејд
§ 63	154	«Атлылар» јарыммөвзусу;	
§ 65	160—161	«Ромада гулларын гулдарларла мүбаризәси» јарыммөвзусундан башга бүтүн § ихтисар олунмушдур;	
§ 66	161—164	Бүтүн § ихтисар едилмишдир;	
§ 67	164—166	Бүтүн § ихтисар едилмишдир;	
§ 68	166—168	Бүтүн § ихтисар едилмишдир;	«Сәркәрдәләрин һакимијјәт уғрунда мүбаризәси» мөвзусуну кечәркән мүәллим гысача олараг муздла тутулан Рома ордусуна кечилмәси ишы илә шакирдләри таныш едир:
§ 70	174	«Ромалылар раһат...» сөзләриндән «...әрзагла тәчһиз едирдиләр» сөзләринә гәдәр;	
§ 71	176	«Италијанын өзүндә...» сөзләриндән «...бәрабәр тутурду» сөзләринә гәдәр;	
	177	«Антони вә Октавиан...» сөзләриндән «Систерон да варды...» сөзләринә гәдәр;	
	177	«Антони вә Октавиан Рома» сөзләриндән «...тоггушма лабүд иди» сөзләринә гәдәр;	
§ 72	180	«Дунај вә Рејн чајлары үстүндә мүһарибәләр» јарыммөвзусу;	
§ 74	186	«Помбеј шәһәринин газынтылары» јарыммөвзусу;	Мүәллим бу материалы изаһ едир вә охумағы шакирдләрә тапшырыр. Анчаг сорғу апармыр.
§ 75	187—189	«Рома мәдәнијјәтинин әһәмијјәти» јарыммөвзусундан башга бүтүн § ихтисар едилмишдир;	
§ 76	191	§-ын ахырынчы абзасы;	
§ 77	191—193	Биринчи вә сонунчу абзасдан башга бүтүн § ихтисар едилмишдир;	
§ 79	196	«Мәһв олмагда...» сөзләриндән «көзә чарпырды» сөзләринә гәдәр;	

Јени дәрс илиндә програм материалларыны планлашдыраркән, мүәллимләр јухарыдакы дәјишиклији нәзәрә алмалыдырлар.

Физики чоғрафијадан башланғыч курсу (72 саат)

Кириш (3 саат).

Чоғрафија нә өјрәдир (тәбиәти, әһалиси вә тәсәррүфаты илә бирликдә Јер күрәсинин өјрәнилмәси). Чоғрафија үчүн сәјаһәтләрин, мәһәлли мүшаһидәләрин, планларын вә хәритәләрин әһәмијјәти. Инсанларын әмәли фәалијјәтиндә чоғрафијанын ролу.

Јерин гурулушу. Гәдим заманларда Јер күрәсинин гурулушу һаггында нә дүшүнүрдүләр вә онун һәгиги формасыны нечә өјрәндиләр: дәнизин вә гурунун габарыг олмасы, Макелланын дүнја сәјаһәти.

Глобус Јер күрәсинин моделидир. Мүшаһидәләрин тәшкили: Күнәшин күнорта һүндүрлүјү үзәриндә (һәр ајын ијирмисиндә), һава үзәриндә (һаванын температуру, күләјин истигамәти, булудлу һава, јағынты). Чоғрафија мејданчасында ишин башланмасы (термометр вә флүкерлә).

Тәбиәтә екскурсија[1] (2 саат).

«Јер сәтһинин формалары» вә «Јер үзәриндә су» мөвзулары үзрә тәхмини материал топламаг үчүн (IV синифдә алынмыш билик-ләрдән истифадә етмәклә).

[1] Пајыз екскурсијасынын кечирилмәси вахтыны мүәллим јерли шәраитә көрә һаванын јахшы олмасыны нәзәрә алараг өзү мүәјјән едир.

План вә хәритә (10 саат)

Үфүгүн (мәһәлдә) әсас вә аралыг чәһәтләри.

Күнорта вахты күнәшлә, гүтб улдузу, компас вә јерли әламәтләрлә чәһәтләрин тә'јини. Јер сәтһинин планы вә әмәли ишләрдә онун әһәмијјәти. Мигјас, үфүгүн тәрәфләринин гејд олунмасы, планын шәрти ишарәләри. План чәкмәк һаггында анлајыш.

Колхозун, шәһәрин планынын охунмасы.

Топографија хәритәси вә онун шәрти ишарәләри. Топографија хәритәсинин охунмасы (верилмиш маршрут үзрә). Топографија хәритәсинин әһәмијјәти.

ССРИ-нин физики хәритәси: онун топографија хәритәсиндән фәрги. Јарымкүрәләр хәритәси. Гит'әләр вә океанлар. Глобусда вә јарымкүрәләр хәритәсиндә ССРИ-нин тутдуғу мөвге.

Әмәли ишләр. Мәһәлдә һәрәкәт едәркән үфүг хәттинин дәјишмәси вә һүндүрлүјә галхаркән үфүгүн кечишләнмәсинин мүшаһидә едилмәси.

Чәһәтләрин тә'јини (күнорта вахты күнәшлә, компасла, гүтб улдузу вә јерли әламәтләрә көрә әсас вә аралыг чәһәтләрин тә'јини). Мәһәлдә мәсафәнин (аддымла, рулетка вә ја өлчү ипи илә, көзәјары) вә чисимларын һүндүрлүјүнүн тә'јини. Чәһәтләрин вә мәсафәнин чертјожда гејд едилмәсинә даир чалышма.

Јолун бир һиссәсинин плана алынмасы. Топографија хәритәси илә мәһәлдә иш (хәритәнин шәрти ишарәләринин охунмасы).

2. Јер сәтһинин формалары

(9 саат)

Өз мәһәллинизин сәтһи.

Дүзәнликләр (јасты вә тәпәли). Тәпәләр. Дағлар (зирвәләр, јамачлар, сыра дағлар вә дағлыг өлкәләр, вадиләр, дәрәләр). Дағларын вә тәпәләрин нисби һүндүрлүјү. Јер сәтһинин мүхтәлиф формаларындан: дүзәнликләрдән, тәпәләрдән вә дағлардан тәсәррүфат мәгсәдләри үчүн нечә истифадә едилир. Јарғанлар, онларын тәсәррүфат үчүн зәрәри вә онларла мүбаризә.

Мүһүм дағ сүхурлары вә онлардан истифадә едилмәси.

Мәһәллин океан сәвијјәсиндән һүндүрлүјү (мүтләг һүндүрлүк). Овалыглар, јүксәкликләр, јајлалар вә дағлар. Бунларын физики хәритәдә тәсвир олунмасы, һүндүрлүк чәдвәли. Дағ зирвәләринин фәтһ едилмәси (Гәләбә зирвәси, Чомолунгма зирвәси).

Орта Русија јүксәклији илә бирликдә Шәрги Авропа јүксәклији, Гәрби Сибир вә Амазон овалыглары; Орта Сибир вә Әрәбистан јајлалары; Урал, Гафгаз, Тјан-Шан, Һималај дағлары; Памир дағлыг өлкәси; Кордилјер.

Әмәли ишләр. Мәһәлдә тәдрис нивелири васитәсилә тәпәнин (чај кәнарларынын, тәпә јамачларынын, јарғанларын) һүндүрлүјүнүн өлчүлмәси.

Јер сәтһинин мүхтәлиф формаларынын моделләрини дүзәлтмәк (чоғрафија мејданчасында). ССРИ-нин вә јарымкүрәләрин физики хәритәләриндә һүндүрлүк чәдвәли үзрә дағларын вә јајлаларын һүндүрлүјүнүн тә'јини, ССРИ-нин вә јарымкүрәләрин контур хәритәләри илә иш: дағ силсиләләринин хәритә үзәринә көчүрүлмәси вә мүһүм овалыгларын, јүксәкликләрин вә јајлаларын адларынын јазылмасы.

3. Јер үзәриндә су (10 саат)

Мәһәллин сулары.

Булаглар вә онларын мәншәји. Су гујулары. Чајлар вә онларын су мәнбәләри. Чајларын голлары, мәнсәби вә чај вадиләри. Суајрычы, чајын һөвзәси. Чај системи. Чајларын ахынынын јер сәтһинин харак-

териндән асылы олмасы. Дүзәнлик вә дағ чајларынын хүсусијјәтләри; онларын јер сәтһинә тә'сири. Астаналар вә шәлаләләр. Ниагара шәлаләси.

Көл вә батаглыг. Сүн'и су һовузлары, сүн'и көлләр, су анбарлары, каналлар (В. И. Ленин адына Волга-Дон каналы).

Чајларын, көлләрин, батаглыгларын, каналларын хәритә үзәриндә тәсвир едилмәси. Чајлар: Кама вә Ока илә бирликдә Волга, Иртышла бирликдә Об, Ангара илә бирликдә Јенисеј, Лена, Аму-Дәрја, Сыр-Дәрја, Миссури илә бирликдә Миссисипи, Амазон, Нил, Конго. Сәһраларын гурујан чајлары.

Көлләр: Ладоға, Бајкал, Хәзәр дәнизи—көлү; Арал дәнизи—көлү, Шимали Американын бөјүк көлләри.

Инсанларын тәсәррүфат фәалијјәтиндә (о чүмләдән мәһәлдә) судан истифадә едилмәси. Суварма каналлары. Су-електрик стансијалары. Кәмичилик. Шлүзләр. Балыгчылыг.

Әмәли ишләр. Мәһәллин булаглары, кичик чајлары, сүн'и көл вә ја дикәр су һовузлары илә танышлыг. Сујун (кичик чајларын вә чајларын) иши үзәриндә мүшаһидә. Чајын ахын истигамәтинин, сағ вә сол саһилләринин, сујун ахма сүр'әтинин тә'јини[1]. Мәһәллин су һовузларының донма вахтыны вә бузун галынлығыны мүшаһидә етмәк. Мәһәллин суларынын (гујуларын, чајларын, каналларын, су һовузларының) чиркләнмәкдән горунмасы ишиндә иштирак етмәк.

ССРИ-нин вә јарымкүрәләрин контур хәритәләри илә иш; чај вә көлләрин гејд олунмасы.

4. Дүнја океаны (6 саат)

Дүнја океаны вә гуру саһәсинә нисбәтән онун саһәси.

Дәниз сујунун дузлулуғу.

Океанлар вә дәнизләр; боғазлар вә каналлар васитәсилә онларын бирләшмәси (Беринг, Чәбәллүттариг боғазлары, Сүвеј вә Панама каналлары). Дәнизләр океанларын һиссәси кими. Материкдахили вә кәнар дәнизләр (адалар вә јарым-адалар, онларын фәрги).

Дәниз дәринликләринин тәдгиги. Дәниз дәринликләринин чөкәкликләри вә онларда һәјат.

Дәниз сәрвәтләри вә онлардан истифадә едилмәси. Океан вә дәнизләрин кәмичилик үчүн әһәмијјәти.

Океан вә дәнизләрин дәринликләринин, буз өртүкләринин хәритәдә тәсвир едилмәси.

Дәнизләр: Балтик дәнизи, Аралыг дәнизи, Гара дәниз, Баренс дәнизи, Беринг дәнизи, Охот дәнизи, Јапон дәнизи.

Јарымадалар: Крым, Скандинавија, Пиренеј, Камчатка, Һиндистан, Лабрадор јарымадалары.

Адалар: Франс-Иосиф торпағы, Јени торпаг, Британија, Гренландија, Мадакаскар, Јапон вә Бөјүк Зонд адалары.

Әмәли ишләр. Хәритә үзәриндә дәринлик чәдвәли васитәсилә океан вә дәнизләрин дәринликләринин тә'јини. ССРИ-нин вә јарымкүрәләрин контур хәритәләри илә иш: дәнизләрин, јарымадаларын вә адаларын адларынын јазылмасы.

5. Һава вә онун дәјишилмәси (8 саат)

Атмосфер вә Јер үзәриндә һәјат үчүн онун әһәмијјәти һаггында анлајыш.

Һава һаггында анлајыш. Мәһәллин һавасы. Һаванын температуру. Орта суткалыг вә орта ајлыг температурлар. Күндүрлүклә температурун дәјишмәси. Гуру вә су сәтһи үзәриндә һаванын гызмасы вә сојумасы, күләкләр вә онларын әһәмијјәти: күләкдән нечә истифадә етмәк олар (јелкән, күләк мүһәррикләри). Һавада су бухары. Думан вә булудларын әмәлә кәлмәси. Булудларын нөвләри: топа, лајлы, ләләји.

Јағынтылар: шеһ, гров, јағыш, гар, долу, јарма, бузлаг. Јағышөлчән. Сутка, ај вә ил әрзиндә јағынтынын мигдарынын өлчүлмәси. Јағынтылардан истифадә едилмәси (јағыш вә гар суларынын јығылмасы вә ја истифадә едилмәси, гарын сахланылмасы вә с.).

Һава үзәриндә ајлыг мүшаһидәләрин јекуну (температур, булудлулуг, јағынты, күләкләр). Мәһәлдә һаванын мөвсүм үзрә дәјишмәси. Метеороложи стансијалар вә онларын иши. Һаванын габагчадан хәбәр верилмәси вә бунун тәсәррүфат үчүн әһәмијјәти.

Әмәли ишләр. Чоғрафија меданчасында һаванын мүшаһидәси: термометр, флүкер, јағышөлчәнлә иш. Күнорта вахты көлкәнин узунлуғу үзрә күнәшин мүшаһидәси (күнәш сааты). Мүшаһидәләрин рәгәмләри әсасында график вә диаграмлар тәртиб етмәк. Гар өртүјүнүн галынлығының өлчүлмәси (гарөлчән тахта). Јерли әшјалар үзрә һаванын габагчадан хәбәр верилмәсинә аид чалышмалар (шәфәг, булуд, күләк).

6. Јер планетдир (14 саат)

Каинатын гурулушу һаггында үмуми анлајыш: улдузлар, планетләр, күнәш системи вә онда Јерин мөвгеји. Күнәш, онун бөјүклүју вә Јердән узаглығы. Јер үзәриндә һәјат үчүн күнәшин әһәмијјәти. Јерин пејки — ај. Күнәшин вә ајын тутулмасы.

Елм хадимләри каинат һаггында: Коперник, Чордано-Бруно, Галилеј, онларын килсәјә гаршы гәһрәманчасына мүбаризәси. Совет сүн'и пејкләри вә каинатын өјрәнилмәси үчүн онларын әһәмијјәти.

Јерин күрә шәклиндә олмасынын сүбут едилмәси, мүхтәлиф истигамәтләрдә Јер күрәсинин чеврәсинин өлчүлмәси, Јердән аја дүшән көлкә, ракетдән Јер сәтһинин көрүнүшү.

Күн әрзиндә күнәшин көзлә көрүнән һәрәкәти. Јерин бир суткада фырланмасы. Күндүз вә кечәнин бир-бирини әвәз етмәси. Јер күрәсинин мүхтәлиф јерләриндә вахтлар арасындакы фәрг. Гүтбләр, екватор, меридианлар вә паралелләр.

Дәрәчә һаггында анлајыш. Дәрәчә тору; ен вә узунлугларын тә'јини. Координатын тә'јин едилмәсинин әмәли әһәмијјәти.

Јер күрәсинин күнәш әтрафында һәрәкәти. Фәсилләрин дәјишилмәсинин сәбәбләри. Гүтб даирәләри вә тропикләр. Күнәшин гыш вә јај вахтларындакы вәзијјәтиндән асылы олараг шимал вә чәнуб јарым-күрәләриндә ишыгланмасындакы вә гызмасындакы фәргләр. Гүтб кечәләри вә күндүзләри, истилик гуршаглары вә онларын тәбии шәраитләринин фәрги.

Әмәли ишләр. Улдузлу сәманын мүшаһидәси: Бөјүк ајы бүрчүнүн вә гүтб улдузунун тапылмасы.

Мәһәллин ен вә узунлуғунун хәритә үзрә тә'јини, хәритә үзәриндә ен вә узунлуға көрә објектин тапылмасы.

Чоғрафија меданчасында меридиан хәтләринин чәкилмәси. Гүтб улдузуна көрә мәһәллин ен даирәсинин тә'јини. Күнорта вахты күнәшин мүшаһидәси заманы топланмыш материалларын ишләнмәси.

7. Мүһүм сәјаһәтләр вә кәшфләр (5 саат)

Кечмишин бөјүк чоғрафи кәшфләри вә сәјаһәтләри: Колумб вә Магеллан, Крузенштерн вә Лисјански, Беллинсһаузен вә Лазарев, Нансен, Пири, Седов, Скотт, Амундсен.

Мүасир совет кәшфләри: гүтбчүләр шимал гүтбүндә. Арктикада тәдгигатлар (Ломоносов суалты дағ силсиләсинин кәшфи), Антарктида експедисијасы.

Совет алимләринин ән јени кәшфләри вә сәјаһәтләри.

Јаз екскурсијасы (2 саат).

Һәмин екскурсија мәһәллин сујундан вә сәтһиндән тәсәррүфат мәгсәдләри үчүн истифадә едилмәси илә

[1] Пајыз екскурсијасынын материаллары үзрә.

танышлыг вә мәктәб музеји, һабелә чоғрафија кабинәсиндән өтрү материаллар топламаг (битки вә одунчаг нөвләринин һербариләри, јерли фајдалы газынтыларын коллексијала-ры вә с.) мәгсәдилә кечирилир. Мәһәллин тәбиәтини горумаг ишләриндә иштирак етмәк.

Тәкрар 3 саат.

Програм лајиһәси үзрә ишләјәркән И. И. Заславски вә Т. П. Керасимованын V синифләр үчүн «Физики чоғрафија» дәрслијиндән вә дикәр материаллардан истифадә едилмәси һаггында көстәриш.

V синиф үчүн мөвчуд чоғрафија китабындан јени програм үзрә ашағыдакы шәкилдә истифадә етмәк олар:

«Кириш»

1-чи дәрс. «Чоғрафија нә өјрәдир» мөвзусунун биринчи абзасы дәрсликдә там верилмишдир (сәһ. 3—4); бурада јалныз әлавә етмәк лазымдыр ки, («Физики чоғрафија» истилаһыны гејд етмәдән) чоғрафија «ајры-ајры өлкәләрин вә бүтүн Јер күрәсинин тәбиәтиндән» әлавә һәмчинин Јер үзәриндәки мүхтәлиф халгларын һәјатыны, онларын мәшғулијјәтинин вә мәншәјинин хүсусијјәтләрини дә өјрәдир.

2-чи дәрс. «Кириш» мөвзусунун Јерин формасы вә глобус һаггындакы икинчи абзасы IV синифдә өјрәнилән материалларын шакирдләрин јадына салынмасыны тәләб едир (Бах, «Чоғрафијадан тираәт китабы», Н. И. Блонскаја вә В. А. Рауш, сәһ. 13—14, 15—17).

3-чү дәрс. Һәр ајын мүәјјән вахтында һава вә күнәшин һүндүрлүјү үзәриндә мүшаһидәләрин тәшкилинә һәср едилмәлидир. Дәрсин әввәлиндә сәјаһәт вә мүшаһидәләрин чоғрафија үчүн нә дәрәчәдә әһәмијјәтә малик олдуғундан гыса шәкилдә данышмаг лазымдыр (мәсәлән, Н. М. Пржевалскинин сәјаһәтләри). Һәмин дәрсдә дәрсликдән—«Тәбиәтдә мүшаһидәләрин вә сәјаһәтләрин әһәмијјәти» (сәһ. 4—6) мәтнини «јалныз гуру дејил...» (сәһ. 5) абзасына гәдәр көчүрмәк олар.

Һәмин мәтнин икинчи һиссәсиндән V синиф курсунун сон мөвзусундан —«Мүһүм сәјаһәтләр вә кәшфләр» истифадә етмәк даһа әлверишли олар.

Мөвзу 1. «План вә хәритә»

Һәмин мөвзу үзрә материал дәрсликдә тамамилә вардыр (сәһ. 8—25).

«Кириш» мөвзусу кими бу мөвзуја да үфүг вә үфүг хәтти, үфүгүн әсас чәһәтләри, онларын Күнәшә көрә (күнорта) вә компасла тә'јини һаггында ибтидаи мәктәбдә әлдә едилән анлајышларын тәкрары илә башламаг лазымдыр. Програм лајиһәсиндә һәмин анлајышларын мөһкәмләндирилмәси вә дәринләшдирилмәси мәгсәдилә әмәли ишләрин апарылмасы көстәрилмишдир: «Мәһәлдә һәрәкәт заманы үфүг хәтләриниң дәјишмәси вә һүндүрлүјә галхдыгча үфүгүн кенишләнмәси үзәриндә мүшаһидәләр» (тәпә, дағ вә һүндүр бина үзәриндә).

Програмын «Мәһәллин планы вә әмәли һәјатда онун әһәмијјәти» мадәси үзрә материал дәрслијин 18-чи сәһифәсиндә икинчи абзасда верилмишдир.

Дәрслијин «Чертјожда чәһәтләрин көстәрилмәси», «Мәсафәнин өлчүлмәси», «Јолуң планының чәкилмәси» мәтнләриндән синифдә вә мәһәлдә апарылан әмәли ишләрдә истифадә едилир.

Мигјас мәсәләси өјрәнилән шакирдләрин IV синифдә план һаггында алдыглары биликләрдән истифадә едилир. V синифдә мигјас һаггында анлајыш мәһәллин планы илә, ССРИ-нин вә јарымкүрәләрин физики хәритәләри илә танышлыг заманы кенишләндирилир. «Мәһәллин планынын чәкилмәси» (сәһ. 20) мәтниндән истифадә едилмир, чүнки мәһәллин планыны чәкмәк үзрә иш VI синфә кечирилмишдир.

Мигјасларын мүгајисә едилмәси үчүн «Шәһәрин планы» вә «Колхозун планы» синифдә охунмалыдыр.

Ајры-ајры мөвзулары кечәркән јери кәлдикчә ибтидаи мәктәбләр үчүн атласлардан истифадә едилмәлидир.

Мөвзу 2. «Јер сәтһинин формалары»

Екскурсија заманы топланан мүшаһидә материаллары, һәр шеидән әввәл мәһәллин сәтһи һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јарадыр. Сонра бу әсас үзәриндә башга јерләрин сәтһ мәнзәрәләринин мүгајисәси јолу илә (шәкилләр, кино-филмләр үзрә вә с.) өлкәмиздә вә Јер күрәсиндә мөвчуд олан Јер сәтһинин формалары, онларын һүндүрлүјү, хәритә үзәриндә тәсвир едилмәси, онлардан инсан тәрәфиндән истифадә олунмасы һаггында анлајышлар јаранур.

Бүтүн бу материаллар дәрсликдә вардыр вә дәрси бунлар үзрә кечмәк олар. «Зирвәләрин фәтһ едилмәси» һаггында материал дәрсликдә јохдур. Бу барәдә мүәллим «Глобус» адлы чоғрафија мәчмуәсинин 1957-чи ил нөмрәсиндә лазыми материал тапа биләр.

Мөвзу 3. «Гуру сулары»

Мөвчуд програмын «Јер үзәриндә су» мөвзусу јени програм лајиһәсиндә ики мөвзуја бөлүнмүшдүр: «Гуру сулары» вә «Дүнја океаны», «Гуру сулары» мөвзусу тамамилә дәрслик үзрә кечилир (сәһ. 39—56). Һәмин мөвзу програмда көстәрилән ардычыллыгла кечилмәлидир.

Мөвзу 4. «Дүнја океаны»

Бу мөвзу үзрә материал «Океан чәрәјанлары» мәтни истисна едилмәклә дәрсликдән истифадә едилир (сәһ. 56—63). Чәрәјанлар һаггында мә'лумат лајиһә үзрә VI синфә кечирилмишдир. «Дәниз дәринликләринин тәдгиги» вә «Су чөкәкликләри» һаггындакы материал дәрсликдә кифајәт гәдәр дејилдир. Мүәллим бизим океан кәмичиләринин иши һаггында гәзет вә журнал материаллары үзрә өз изаһатлары илә һәмин мөвзуну тамамламалыдыр.

«Гуру сулары» вә «Дүнја океаны» мөвзуларының өјрәнилмәсиндә вә гуру сәтһи илә танышлыгда програмда көстәрилән хәритә објектләри, һәр шеидән әввәл, бизим өлкәмизә аид олан објектләр сечилмәли, сонра исә мүхтәлиф тит'әләрә аид олан објектләрин ады чәкилмәлидир.

Мөвзу 5. «Һава вә онун дәјишилмәси»

V синфин мөвчуд програмында атмосфер тәзјиги вә иглим һаггындакы мәсәләләр јени програм лајиһәсинә әсасән VI синфә кечирилмишдир.

V синифдә јалныз атмосферин Јер күрәсини әһатә едән һава тәбәгәси олмасы вә онун Јер үзәриндә һәјат үчүн әһәмијјәти һаггында үмуми анлајыш верилир. Һаванын тәркиби, онун гызмасы вә һәрәкәти (күләк) вә јағынтылар һаггында шакирдләр IV синфин чоғрафија курсундан үмуми мә'лумат алмышлар. Һәмин биликләр әсасында һава һаггында анлајыш формалашыр. Шакирдләр кечән ил әрзиндә вә V синифдә дәрс илинин әввәлиндә һава чәдвәлиндә апардыглары гејдләрин вә мүшаһидәләриң тәһлилиндән мәһәллин һавасы (аjдын вә ја булудлу, исти вә ја сојуг, сакит вә ја күләкли, тез дәјишән вә ја кеч дәјишән), һабелә фәсилләр үзрә онун дәјишмәси һаггында нәтичә чыхарырлар. Һәмин нәтичәләр гыса шәкилдә јазылыб сонра онлардан истинлик гуршаглары илә танышлыг заманы мүгајисә үчүн истифадә едилә биләр. Дәрслијин «Һава» мөвзусундан (сәһ. 97) бу мәгсәд үчүн истифадә едилә билмәз. Белә ки, о, атмосфер тәзјиги һаггында билик верилмәсини нәзәрдә тутур, бу исә V синифдә кечилмир.

Белә ликлә, «Һава вә онун дәјишилмәси» мөвзусуну кечәркән дәрсликдә олан ашағыдакы мәтнләрдән истифадә едилмир: «Атмосфер тәзјиги» (сәһ. 85—86), «Атмосфер тәзјигинин өлчүлмәси», «Тәзјигин дәјишмәси» (сәһ. 86—87) вә «Иглим» һаггындакы бүтүн мәтнләр (сәһ. 98—102).

Мөвзу 6. «Jер планетдир»

Һәмин мөвзу әсасән дәрслик үзрә кечилә биләр (сәһ. 64—80, «Jерин форма вә һәрәкәти. Дәрәчә тору»).

Мүәллим лазыми әлавә материалы П. Н. Счастнијев вә П. Г. Тереховун педагожи мәктәбләр үчүн «Үмуми әрзшүнаслыг» китабындан, «Ушаг енсиклопедијасы»нын 1-чи чилдиндән, Күнәш вә Jер һаггында мүхтәлиф елми-күтләви китаблардан тапа биләр. Макеллан, Крузенштерн вә Лисјански һаггындакы материаллардан һәмин мөвзу кечиләркән истифадә едилмир, чүнки бу мәсәләләр V синиф курсунун сон мөвзусуна кечирилмишдир.

Мөвзу 7. «Мүһүм сәјаһәтләр вә кәшфләр»

Сон мөвзу, һәјатларыны планетимизин тәдгигинә, онун гурулушунун, океан вә дәнизләринин, кечмишдә әл чатмаз күшәләринин (шимал вә чәнуб күтбләринин) өјрәнилмәсинә һәср едән сәјаһәтләр, дәнизчиләр, алимләр нәслинин бөјүк гәһрәманлыг әмәкләри һаггында шакирдләрә тәсәввүр вермәлидир.

Бу мөвзу үзрә данышмаг үчүн мүәллим V синфин дәрслијиндән материал тапа биләр (Макеллан һаггында—сәһ. 65—66, Крузенштерн вә Лисјански һаггында—сәһ. 66—67), IV синиф үчүн «Чоғрафијадан гираәт китабы»нда (совет күтбчүләри һаггында—сәһ. 26—30), VI синфин дәрслијиндән (Колумб һаггында—сәһ. 151, Беллинсһаузен вә Лазарев һаггында—сәһ. 208).

Нансен, Пири, Седов, Скотт вә Амундсен һаггында данышмаг үчүн мүәллим «Ушаг енсиклопедијасы»нын 1-чи чилдиндән лазыми материал көтүрә биләр. «Глобус» чоғрафи мәчмуәсинин 1957-чи ил нөмрәсиндә Арктика вә Антарктика һаггында чохлу мараглы мәгалә вардыр.

Дәрслијин 102-чи сәһифәсиндән ахыра гәдәр олан материалдан истифадә едилмир, чүнки әлагәдар мөвзулар VI синфә кечирилмишдир.

БИОЛОКИЈА

Сәккизиллик мәктәб үчүн биолокија програмы үч һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссә — «Биткиләр», V вә VI синифләрдә кечилир (һәфтәдә ики саат). Икинчи һиссә—«Һејванлар» VI вә VII синифләрдә кечилир (һәфтәдә ики саат). Үчүнчү һиссә—«Инсан» (инсан организминин гурулушу, һәјаты вә сағламлығы) VIII синифдә кечилир (һәфтәдә ики саат).

Һәр бир һиссәнин материалы өзлүјүндә мүстәгил әһәмијјәтә маликдир. Бунунла бәрабәр биолокија курсу бүтөвлүкдә үмуми биоложи анлајышларын формалашмасы үчүн лазым олан фактларын тәдричән топланмасыны тә'мин етмәли, шакирдләри организмләрин гурулушу, һәјаты вә инкишафынын үмуми ганунаујғунлугларыны баша дүшмәјә јахынлашдырмалы, онлары һәмин ганунаујғунлуглардан тәчрүбәдә: кәнд тәсәррүфатында, тиббдә, сәнајеја вә кикијена ишләриндә вә с. истифадә олунмасы илә таныш етмәлидир.

I фәсил «Биткиләр» (V—VI синифләр)

Биолокија курсу «Биткиләр» фәсли илә башланыр. Һәмин фәслин мәзмуну Мичурин тә'лими әсасында шәрһ едилир. Биолокија курсунун бу фәслинин тәдриси просесиндә ашағыдакы тә'лим-тәрбијә мәсәләләри һәјата кечирилмәлидир:

1. Шакирдләрә биткиләрин гурулушу, һәјаты, инкишафы вә мүхтәлифлији һаггында билик вермәк; лабораторија шәраитиндә, екскурсијаларда, чанлы күшәдә, тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында биткиләр үзәриндә мүшаһидә вә садә тәчрүбәләр апармаг бачарыг вә вәрдишләри ашыламаг.

2. Әмәк тәрбијәсинин вә политехник тә'лимин үмуми принсипләринә ујғун олараг, шакирдләрә мүһүм мәдәни биткиләрин бечәрилмәсинин биоложи әсаслары һаггында билик вермәк; биткиләрин бечәрилмәси вә мәктәбин тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында тәчрүбәләр апармаг үзрә бә'зи әмәли бачарыг вә вәрдишләр ашыламаг; шакирдләри бәзәк вә кәнд тәсәррүфат биткиләринин бечәрилмәси үзрә күчләри чатан ичтимаи-фајдалы әмәјә чәлб етмәк.

3. Мәктәблиләрин дәркетмә габилијјәтләри: диггәт, мүшаһидәчилик, һафизә, тәфәккүр вә нитгләри инкишаф етдирилмәлидир ки, онлар лазыми дәрәчәдә әгли инкишафа, биолокија үзрә мөһкәм билијә малик олсунлар вә һәмин биликләри тәчрүбәдә тәтбиг етмәји бачарсынлар.

4. Шакирдләрдә материалист әгидә вә атеист көрүшләри формалашдырмаг, совет вәтәнпәрвәрлији, әмәјә вә ичтимаи мүлкијјәтә сосиалист мүнасибәти тәрбијә етмәклә тә'лим просесиндә коммунист тәрбијәсини һәјата кечирмәк.

V синифдә «Биткиләр» фәслинин өјрәнилмәсинә 72 саат вахт верилир (һәфтәдә 2 саат). Һәмин синифдә шакирдләр чичәкли биткиләрин гурулушу, һәјат фәалијјәти вә инкишафы илә (јерли чичәкли биткиләрин тимсалында) таныш едилирләр.

Биткиләрин гурулушу битки органларынын вәзифәләри илә бирликдә өјрәнилир, чүнки онларын вәзифәси әсас е'тибарилә харичи көрүшләринә көрә шәрһ едилир. Битки органларынын фәалијјәтинин маһијјәти јалныз шакирдләрин јашларына көрә баша дүшәчәкләри дәрәчәдә, онларын инкишаф сәвијјәсинә ујғун олараг изаһ едилир.

Биолокија курсу гыса киришлә башланыр. Киришдә биткиләрин мүхтәлифлији, онларын јајылмасы вә инсанын јашајышындакы әһәмијјәти илә таныш олурлар.

«Чичәкли биткиләрин гурулушу» мөвзусунда шакирдләрин диггәти әсас е'тибарилә онлары әһатә едән биткиләрин мүхтәлифлијинә чәлб едилир. Бунунла бирликдә чичәкли биткиләрин үмуми вә охшар әламәтләри дә ајрылыр.

Һәмин мөвзуда шакирдләри чичәкли биткиләрин органлары илә таныш етмәк нәзәрдә тутулмушдур. Пајыз дөврүндә чанлы објектләр үзрә чичәјин гурулушунун өјрәнилмәси, һамаш чичәкләр (садә), мејвә вә тохумларын мүхтәлифлији, онларын јајылмасы илә танышлыг ушагларын тәсәввүрүнү хејли дәрәчәдә чанландырыр вә зәнкинләшдирир, һәмчинин сонралар «Биткиләрин чохалмасы» мөвзусунун өјрәнилмәсини јүнкүлләшдирир.

«Һүчејрә, биткиләрин һүчејрәви гурулушу» мөвзусунда шакирдләр чичәкли биткиләрин дахили гурулушу илә таныш олур, һабелә кинофилмин көмәјилә һүчејрә вә онун тәркиб һиссәләри, биткиләрин һүчејрәви гурулушу һаггында тамамилә јени мә'лумат алыр, һүчејрәнин бөлүнмәси вә бөјүмәси һаггында елементар шәкилдә илк анлајыша малик олурлар ки, бу да һүчејрәләрин бөлүнмәси вә бөјүмәси нәтичәсиндә биткиләрин органларынын инкишафы һаггындакы анлајышларын формалашмасына көмәк едир.

«Тохум, онун чүчәрмәси» мөвзусу шакирдләрин диггәтини тохумларын чүчәрмәсиндән башлајараг биткиләрин инкишафы просесинә чәлб едир. Бу мөвзу биткиләрин һүчејрәви гурулушу, биткиләрин органлары вә онларын вәзифәләри һаггындакы анлајышлары дәринләшдирир. Һәмин мөвзунун мүһүм мәсәләләриндән бири дә гидаланма вә тәнәффүсүн биткиләрин бөјүмәси вә инкишафына хидмәт едән просесләр олмасы һаггында анлајыш вермәкдән ибарәтдир. Бунунла әлагәдар олараг програм лајиһәсиндә тохумларын чүчәрмәси заманы, әмәлә кәлән һәмин просесләрин шәрһ едилмәсинә хидмәт едән тәчрүбә вә мүшаһидәләрин апарылмасы нәзәрдә тутулмушдур.

Тохумларын биоложи хүсусијјәтләринә аид алынан биликләр әсасында биткиләрин бечәрилмәси тәч-

рүбәсиндә мүхтәлиф биткиләрин чүчәрмә мүддәти, тохумларын һансы дәриҹәдә әкилмәси, торпағын јумшалдылмасы вә биткичилијин дикәр үсуллары тә'јин едилир. Характерик биоложи хүсусиҹҹәтләр өјрәниләркән тәчрүбә илә әлагә мәсәләсини шакирдләрә ардычыл сурәтдә изаһ етмәк лазымдыр ки, онлар тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында әмәли ишләр апармаға һазырлансынлар.

«Көк; торпагдан су вә минерал маддәләрин алынмасы» мөвзусунда көкүн гурулушу, бөјүмәси вә вәзифәләри һаггында илк мә'лумат верилир. Һәмин мөвзуда шакирдләр биткиләрин минерал маддәләрлә гидаланмасы илә (торпагдан сормаг вә ја минерал дузларын мәһлуллары илә) таныш олурлар. Бунлар исә су вә һәлл олунмуш дузларын көкләр васитәсилә сорулмасынын әһәмиҹҹәтини баша дүшмәкдә шакирдләрә көмәк едир.

Һәмин мөвзу үзрә кечилән дәрсләрдә күбрәләрин вә әлавә гидаларын биткиләрин бөјүмәсинә, инкишафына вә мәһсулдарлығына тә'сирини көстәрән тәчрүбәләрин (чанлы күшәдә мәктәбин тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында апарылан тәчрүбәләрин) нәтичәләриндән истифадә етмәк дә мәсләһәт көрүлүр.

«Јарпаг; биткидә үзви маддәләрин әмәлә кәлмәси» мөвзусу јарпагларын формасы, харичи вә дахили гурулушу, үзви маддәләрин әмәлә кәлмәси просесиндә јарпағын ролу, јарпаглар васитәсилә сујун бухарланмасы һаггында мә'лумат верир. Хлорофилин әмәлә кәлмәси шәртләри кечилмир.

Програмда јарпагларда нишастанын ашкара чыхарылмасы, үзви маддәләрин әмәлә кәлмәсиндә ишыг, карбон газы вә сујун ролу, биткиләрдә үзви маддәләрин әмәлә кәлмәсинин идарә едилмәсинин мүмкүн олмасы үзрә тәчрүбәләр апармаға шакирдләрин чәлб олунмалары көстәрилмишдир.

Јарпагларда бүтүн органларын гидаланмасы үчүн үзви маддәләрин әмәлә кәлмәсинин әһәмиҹҹәтини вә биткиләрин үзвләриниң гурулушуну шакирдләрә изаһ етмәк чох вачибдир. Ахырда К. А. Тимирјазев тә'лими әсасында инсан вә һејванларын һәјатында јашыл биткиләрин әһәмиҹҹәти конкрет мисаллар үзрә көстәрилмәлидир. Бу заман тәбиәтин горунмасы, јашыллыгларын чохалдылмасы вә өлкәмиздә јашыллашдырма ишләриндә мәктәбиләрин иштиракы мәсәләләриня хүсуси фикир верилмәлидир.

«Көвдә; биткидә маддәләрин һәрәкәти» мөвзусунда шакирдләр көвдәнин гурулушу вә вәзифәләри, онун бөјүмәсиниң хүсусиҹҹәтләри илә таныш олур. Һабелә гида маддәләриниң һәрәкәти, биткиниң үзвләриндә онларын чевриlмәси вә ајрылмасы (мејвәләрдә, тохумларда, јарпагларда, көвдәдә, көкләрдә вә с.) һаггында конкрет тәсәввүр алырлар.

«Биткиләрин чохалмасы» мөвзусунда шакирдләр тәбиәтдә вә кәнд тәсәррүфатында биткиләрин векетатив јолла вә тохумла чохалмасы гајдалары илә таныш олурлар. Чичәкли биткиләрин тозланмасы гајдаларынын өјрәнилмәсинә башламаздан әввәл, чичәјин гурулушуну шакирдләрә тәкрар етдирмәк, мүрәккәб сүнбүл (буғданын тимсалында), мүрәккәб чәтир (јеркөкү), сәбәт шәкилли чичәкләри нәзәрдән кечирмәк мәсләһәт көрүлүр.

V синифдә мајаланма һаггында илк мә'лумат ән ади шәкилдә верилир.

Векетатив јолла вә тохум васитәсилә чохалманын биоложи әсаслары һаггындакы мә'лумат биткичиликдә бөјүк әмәли әһәмиҹҹәтә маликдир. Нәзәриҹҹәнин тәчрүбә илә әлагәси шакирдләрә кифајәт гәдәр кениш шәрһ олунмалыдыр. Бу мәгсәдлә програмда мүвафиг мүшаһидәләр, тәчрүбәләр, тәбиәтә екскурсијалар көстәрилмишдир. Исти шитиллик тәсәррүфатына екскурсија кечирмәк дә јахшы олар.

«Биткиләр чанлы организмдир» мөвзусунда шакирдләрин биткиорганизминдә кедән әсас һәјати просеслөр һаггындакы билиқләри үмумиләшир вә тамамланыр.

Бу заман биткинин үзвләри арасындакы гаршылыглы әлагәни вә онларын вәзифәләрини шәрһ етмәк вачиб мәсәләдир. Ејни заманда бу анлајыш шәрһ едилмәлидир ки, биткиләр—һәјат шәраити илә вәһдәт тәшкил едән бүтөв бир ваһиддир (V синиф шакирдләри үчүн чох чәтин олан бу мүрәккәб формулировканы изаһ етмәдән). V синфин јени програм лаиһәсинә «Мәдәни вә јабаны чичәкли биткиләр» мөвзусу дахил едилмишдир.

Һәмин мөвзуда шакирдләри чичәкли биткиләрин мүхтәлифлији илә конкрет сурәтдә таныш етмәк әсасында ајры-ајры фәсиләләрин тимсалында тәснифат вә биткиләр арасында гоһумлуг әламәтләриниң олмасы һаггында анлајыш верилир.

Програмда нәзәрдә тутулан фәсиләләрдән «Хаччичәкләр» вә «Мүхтәлиф чичәкләр» V синифдә өјрәнилир. VI синифдә һәмин мөвзунун өјрәнилмәси давам етдирилир.

Програм

«Биткиләр» фәсли (72 саат).

Кириш (1 саат).

Тәбиәтдә вә инсанын һәјатында биткиләрин әһәмиҹҹәти.

I. Чичәкли биткиләрин гурулушу (7 саат)

Биткинин гурулушу, онун үзвләри: көк, көвдә, јарпаг, чичәк. Чичәјин гурулушу (каса, тач, мејвәлик, еркәкчик), чичәкләмә.

Мејвәләр. Тәбиәтдә мејвәләрин вә тохумларын јајылмасы. От биткиләри, ағачлар, коллар.

Бириллик вә чохиллик биткиләр.

Лабораторија мәшғәләси. 1) Чанлы биткиләр үзәриндә үзвләрин вә чичәјин һиссәләриниң өјрәнилмәси. 2) Мејвәлијин кәсијинә лупа илә бахмаг. 3. Мејвәләрлә вә онларын тәбиәтдә јајылма габилиҹҹәтләри илә танышлыг. 4) Биткиләрин һербаријалашдирилмәси.

Екскурсија. Чичәкли биткиләрлә, мејвә вә тохумларын јајылмасы илә, биткиләрин һәјатындакы мөвсүми һадисәләрлә таныш олмаг, һербари вә коллексијалар дүзәлтмәкдән өтрү материал топламаг мәгсәдилә мешәјә вә ја парка екскурсијалар.

Синифдәнкәнар вахтларда фенолоҗи мүшаһидәләр апармаг.

II. Һүчејрә. Биткиләрин һүчејрәви гурулушу (4 саат)

Биткн һүчејрәсинин гурулушу: протоплазма, нүвә, һүчејрә ширәси, габыг. Һүчејрәләрин бөлүнмәси. Һүчејрәләрин бөјүмәси. Биткиләрин һүчејрәви гурулушу.

Лабораторија мәшғәләси. 1) Памидорун вә ја гарпызын һүчејрәләринә ади көзлә, лупа вә микроскопла бахмаг. 2) Соғанын назик габығындан препарат һазырламаг; микроскоп алтында она бахмаг.

Нүмајиш. Микроскопун гурулушу вә ондан истифадә етмәк гајдалары илә таныш олмаг.

III. Тохум: онун чүчәрмәси (10 саат)

Тохумларын гурулушу (икиләпәли вә бирләпәли биткиләрин нүмунәсиндә). Тохумларын тәркиби. Тохумларын чүчәрмәси. Тохумларын чүчәрмәси шәртләри. Тохумларын тәнәффүсү. Чүчәртинин тохумдакы еһтијат маддәләрлә гидаланмасы. Бирләпәли вә икиләпәли биткиләрин чүчәрмәси. Һәчминдән вә чүчәрмә хүсусиҹҹәтләриндән асылы олараг тохумларын сәпилмә вахты вә бадырылмасынын дәриинлији.

Лабораторија мәшғәләси. 1) Икиләпәли вә бирләпәли тохумларын гурулушуну нәзәрдән кечирмәк. 2) Бирләпәли вә икиләпәли биткиләрин тохумларыны танымаг. 3) Тохумларын тәркибини тә'јин етмәк: нишаста, буғда унунда зүлали маддә, күнәбахан тохумунда јағ, чәтәнә вә с. 4) Чүчәртиләри танымаг.

Чүчәрмәк үчүн тохумун сују вә һаваја олан еһтијачыны ајдынлашдырмаг мәгсәдилә тәчрүбә апармаг.

Нүмајиш. Тохумлары, чүчәрти вә бөјүмүш биткиләри нүмајиш етдирмәк.

Тәчрүбәләр. Тохумларда сују, минерал вә көмүрләрин, үзви маддәләрин мүәјјән едилмәси; тохумларын чүчәрмәси үчүн зәрури олан шәртләрин, тохумларын тәнәффүс етмәсинин ајдынлашдырылмасы.

IV. Көк. Сују вә минерал маддәләрин торпагдан алынмасы

(8 саат)

Тохумларын рүшеим көкчүјүндән көкүн инкишафы. Әсас көк вә сачаглы көкләр. Көкүн бөјүмәси. Көкүн һиссәләри. Учвурманын көкүн бөјүмәсинә тә'сири. Көк өртүјү. Көк телләри. Көк дамарлары. Сују вә минерал дузларын көкә дахил олмасы (азот, фосфор, калиум вә с.).

Суварма, күбрәләмә вә әлавә гида вермә. Көкләрин тәнәффүс етмәси. Көкүн тәнәффүс етмәси вә торпагда рүтубәтин сахланмасы үчүн торпағы јумшалтмағын әһәмијјәти. Мүхтәлиф торпагларда көкләрин инкишафы. Әлавә көкләр, сачаглама.

Лабораторија мәшғәләси. 1) Бирләпәли вә икиләпәли биткиләрин көкләрини танымаг. 2) Көк телинә микроскоп вә лупа алтында бахмаг. 3) Көкүн бөјүмәси, сују көкә дахил олмасыны ајдынлашдырмаг үзрә тәчрүбәләр.

Нүмајишләр. Көкүн учдан бөјүмәсини, сују көкә дахил олмасыны вә мүхтәлиф торпагларда әкилмиш биткиләрин көк тәзјигини мүәјјән етмәк.

Күбрә вә әлавә гиданын тә'сирини ајдынлашдырмаг мәгсәдилә мәктәбин тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында апарылан тәчрүбәләрин нәтичәләри.

V. Јарпаг; биткидә үзви маддәләрин әмәлә кәлмәси

(9 саат)

Јарпагларын харичи гурулушу вә формалары; јарпагларын битки үзәриндә јерләшмәси. Јарпағын һүчејрәви гурулушу: дәри, ағызчыг, хлорофил данәләри илә бирликдә һүчејрәләр. Јарпагда нишастанын әмәлә кәлмәси. Нишастанын әмәлә кәлмәси шәртләри. Биткинин һәјатында үзви маддәләрин әһәмијјәти. Јарпаглар васитәсилә сују бухарланмасы. Јарпагларын бухарлашдырма габилијјәти. Гураглыг вә рүтубәтли јерләрин биткиләринин јарпаглары. Јарпагларын төкүлмәси.

К. А. Тимирјазев тәбиәтдә вә инсанын һәјатында јашыл биткиләрин әһәмијјәти һаггында. Јашыллыглар вә онларын горунмасы.

Лабораторија мәшғәләси. 1) Јарпағын харичи көрүнүшүнүн нәзәрдән кечирилмәси; јарпагларын јерләшмәси, јарпағын һүчејрәви гурулушу. 2) Јарпагда нишастанын ашкара чыхарылмасы. 3) Мүхтәлиф шәкилли јарпаглара бахмаг.

Нүмајишләр вә тәчрүбәләр. Јарпаглар тәрәфиндән карбон газынын удулмасы вә ишыгда оксикенин ајрылмасы, биткиләри нүмајиш етдирмәк; јарпаглар васитәсилә сују бухарланмасына аид тәчрүбәнин нәтичәси. Гураглыг вә рүтубәтли јерләрин биткиләрини нәзәрдән кечирмәк.

VI. Көвдә, биткидә маддәләрин һәрәкәти

(8 саат)

Тумурчуг. Тумурчугдан зоғун инкишафы. Көвдәнин узununa бөјүмәси. Көвдәнин уч будагларынын вурулмасынын көвдәнин инкишафына тә'сири. Көвдәнин гурулушу: габыг, камби, одунчаг, өзәк. Көвдәнин енинә бөјүмәси. Иллик һалгалар. Одунчагла су вә минерал дузларын һәрәкәти. Көвдәнин дамарлары. Габыгла үзви маддәләрин һәрәкәти. Үзви маддәләрин ајрылмасы. Көвдәләрин мүхтәлифлији, дикдуран, дырмашан, сүрүнән, сарынан, гысалмыш, көкүмсү, јумру вә сојаналы көвдәләр.

Лабораторија мәшғәләләри. 1) Нәзәрдән кечирилмәли: а) тумурчуғун гурулушу; б) көвдәнин микроскопик гурулушу; в) одунчағы рәнкләнмиш будаг. 2) Иллик һалгалар үзрә ағачын јашыны тә'јин етмәк. 3) Јумру соғанаглы, көкүмсү көвдәләрин әламәтләрини танымаг.

Нүмајиш вә тәчрүбәләр. 1) Тумурчуғундан зоғун инкишафы. 2) Һалгаланмыш будагларда үзви маддәләрин һәрәкәти. 3) Зоғларын тәпәдән бөјүмәси (көвдәнин кәсилмәси).

Гыш дөврүндә ағачларын вә коллларын харичи көрүнүшү илә таныш олмаг мәгсәдилә мешәјә вә ја парка екскурсија.

VII. Биткиләрин чохалмасы

(8 саат)

Тәбиәтдә вә кәнд тәсәррүфатында көвдә вә көклә чохалмасы (крыжовник, фирәнк үзүмү, чијәләк, моруг, суданоту, ајрыг вә ја б.).

Биткиләрин тохумла чохалмасы, күләк вә һәшәратла чарпаз тозланма. Мајаланма. Өз-өзүнә тозланма. Тохум вә мејвәләрин әмәлә кәлмәси. Тәбиәтдә инсанын һәјатында мејвә вә тохумларын әһәмијјәти.

Лабораторија мәшғәләләри. 1) Отаг биткиләриниң көвдә вә гәләмлә чохалдылмасы. 2) Чичәјин гурулушу.

Биткиләрин векетатив үсулла чохалдылмасының мүхтәлиф үсулларының нәтичәләрини нүмајиш етдирмәк.

VIII. Битки чанлы организмдир

(7 саат)

Биткиләрин әсас һәјати просесләри: гидаланма, тәнәффүс, бој, чохалма. Биткиләрин һәјат шәртләри (ишыг, һава, су, минерал маддәләр. Битки үзвләри арасында гаршылыглы әлагә, бу шәртләрин биткинин инкишафына тә'сири).

Тәк-тәк вә мешәдә битән ағачларын формалары. Ишыгсевән вә көлкәјә давамлы биткиләр (күкнар, гајын, шам, ландыш вә с.). Гураглыг вә рүтубәтли јерләрин биткиләри.

Биткиләрин һәјатында јаз һадисәләри. Тезбудагланан биткиләрин биоложи хүсусијјәтләри (фындыг ағачы, сөјүд, дәвәдабаны вә өскүрәкоту, гајмаготу, газ соғаны, маһмызлалә вә с.). Мүшаһидә мәгсәдилә тәбиәтә екскурсија (мешәјә, парка вә с.). 1. Тезчичәкләнән биткиләр. 2) Мүхтәлиф шәраитин биткијә тә'сири (ишыгын, рүтубәтин вә с.).

Һербари үчүн битки топламаг.

Биткиләрин һәјатында јаз-јај һадисәләриниң феноложи мүшаһидәси.

Мүхтәлиф шәраитин биткиниң инкишафына тә'сирини изаһ едән тәчрүбәләрин нәтичәләрини нүмајиш етдирмәк.

IX. Мәдәни вә јабаны чичәкли биткиләр (9 саат)[1]

Чичәкли биткиләрин мүхтәлифлији (јабаны вә мәдәни), чичәкли биткиләрин фәсиләләри һаггында анлајыш (1 саат).

Хаччичәкликләр (3 саат), јабаны турп, кәләм вә с.

Кәләм икиллик биткидир. Бечәрилмәсинин 1-чи вә 2-чи илләриндә баш кәләмин гурулушу вә инкишафы. Кәләмин мәншәји. Кәләмин мүхтәлиф формалары (баш кәләм, даш кәләм, чичәк кәләм, бәзәк кәләми, јем кәләми).

Хаччичәкликләр фәсиләсинин үмуми әламәтләри.

Күлчичәкликләр (5 саат), мешә киласы, албалы, килас, алма, чијәләк, итбурну вә саирә.

Чијәләк; чичәјинин гурулушу, мејвә вә дикәр үзвләриниң гурулушунун хүсусијјәтләри. Чијәләк чохиллик биткидир.

Алма; чичәјинин гурулушу, мејвәсинин гурулушунун хүсусијјәтләри. Мәдәни алманын мәншәји. Алма сортларынын мүхтәлифлији. Мәдәни алманын чохалмасы (чалаг).

[1] Фәсиләләрин сечилмәси јерли шәраитдән асылыдыр.

Лабораторија мәшғәләләри. Өјрәнилән фәсилӛнин чичәк вә мејвәләриӈи нәзәрдән кечирмәк.

Нүмајиш. Өјрәнилән чичәкли битки̇ләрин өзүнү вә һербарисини нүмајиш етдирмәк.

Јај тапшырыглары (1 саат)

Мәктәбин тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында[1] апарылан әмәли ишләрлә әлагәдар олараг битки̇ләрин инки̇шафыны мүшаһидә етмәк, мәдәни вә јабаны битки̇ләри һербарилӛшдирмәк.

Феноложи мүшаһидәләрин давам етдирилмәси вә тәбиәт тәгвиминин апарылмасы.

Проқрам лајиһәси үзрә V синифдә «Битки̇ләр» фәслини кечәркән Б. В. Всесвјатскинин «Ботаника» китабындан (1957-чи, 1958-чи вә 1959-чу ил нәшрләри) истифадә едилмәлидир.

ӘМӘК ТӘ'ЛИМИ ПРОГРАМЫ

108 (108 саат)*

Тә'лим-истеһсалат е'малатханасында мәшғәләләр

Кириш мәшғәләси—2 (2) саат.

Е'малатханада апарылан ишләрин вәзифәләри. Мә'мулатын һазырланмасынын әсас просесләри: кәсмәклә материалын ишләниб һазырланмасы вә бу јолла тапшырылмыш форма вә өлчүдә детал̈ларын һазырланмасы; детал̈ларын бирләшдирилмәси (јығма); мә'мулатын бәзәк ишләри, е'малатханада һазырламаг үчүн ағач вә метал мә'мулаты нүмунәләри (нүмајиш етдирмәк).

Шакирдләри е'малатхананын аваданлығы илә таныш етмәк. Иш јери, онун тәшкили вә гајдаја салынмасы. Е'малатханада дахили низам-интизам. Мәктәб е'малатханаларында тәһлүкәсизлик техникасынын әсас гајдалары.

А. Ағачын ишләниб һазырланмасы 28 (16) саат

Одунчағын нөвләри вә хүсусијјәтләри 1 (1) саат.

Одунчағын гурулушу. Одунчағын әсас нөвләри: күкнар, гајын, палыд, чөкә, шам, гызыл ағач; бу нөвләри фәргләндирән хүсусијјәтләр вә әсас хассәләри.

Фанер, онун хассәләри вә ролу.

Әмәли ишләр. 3—4 нөв одунчағын (ики јумшаг, ики бәрк) харичи көрүнүшү вә хүсусијјәтләри илә шакирдләри таныш етмәк. Фанер нүмунәләри илә таныш олмаг.

Нишанлама, мишарлама вә јонма 6 (6) саат).

Дүзбучаглы призма шәклиндә олан шејләрин техники шәкли, ескизи вә чертјожу илә илк танышлыг. Нишанлама аләтләри: хәткеш, күнҹә, пәркар, рејсмус. Чертјож үзрә нишанлама үсуллары. Ишләниб һазырламаг үчүн бурахылмасы.

Јајлы вә әл бычагларынын гурулушу вә ишләнмә јери. Формасына вә дишләринин ирилијинә көрә бычагларын фәрги. Фанери бычгылама үсуллары.

Шерхебел вә рәндә; онларын гурулушу вә иш үчүн сазланмасы. Јанма үсуллары. Јонулан сәтһин вә сәтһләр арасындакы дүзбучагын дүзкүнлүјүнү јохлама үсулларЫ. Тахтанын чыхынтыларынын рәндә илә тәмизләнмәси. Шерхебел вә рәндәнин тијәләринин итиләнмәси үсуллары.

Бычгылама, јонма вә аләтләрин ишләнмәси заманы тәһлүкәсизлик техникасы гајдалары.

[1] Мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә әмәли мәшғәләләрин програмы илә әлагәдар олараг.

* Биринчи рәгәм оғланларла, икинчи рәгәм исә (мә'тәризәдә) гызларла апарылан мәшғәләләрин саатларыны билдирир.

Әмәли ишләр. Тахтаны енинә вә узунуна бычгыламагла дүзбучаглы шәклиндә 1—2 әшја (бир детал) һазырламаг. Әшјанын сәтһини шерхебел вә рәндә илә јонмаг, хәткеш вә күнҹә илә әшјанын сәтһинин нечә ишләндијини јохламаг.

Иш објектләринин тәхмини сијаһысы: кардон ишләри үчүн тахта, пластилин ишләри үчүн тахта, чөрәк вә дикәр әрзаг шејләри доғрамаг үчүн тахта, чиһазлар үчүн алтлыг, сонракы ишләр үчүн дүзбучаглы шәкилли детал̈лар вә с. Таблолар үчүн рејкалар, ләкләри чәпәрләмәк үчүн панкалар, тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатынын етикетләри үчүн учу биз пајалар.

Лобзиклә бычгылама 4 (2) саат

Шәкилләрин көчүрүлмәси вә үлкү илә чәкилмәси. Лобзикин иш вәзијјәтиндә гурулмасы. Бычгылама гајдалары вә детал̈ларын тәмизләнмәси.

Әмәли ишләр. Чәрчивәләрин, гуш вә һејванларын шәкилләринин, ағачдан һазырланмыш мә'мулата бәзәк вурмаг үчүн детал̈ларын бычгыланмасы.

Бурғулама, гурашдырма вә бәзәк ишләри 17 (7) саат*

Мисмар вә онун бирләшдирилмиш бир нечә дүзбучаглы детал̈дан әмәлә кәлән әшјаларын чертјожу, ескизи вә техники шәкли илә танышлыг. Детал̈ларын һазырланмасында ардычыллыг.

Бурғу, онун гурулушу вә тәтбиги. Бурғу дәзкаһы, онун гурулушу вә иши. Бурғу илә одунчагда дешик ачмаг гајдалары.

Металларын галынлығы вә детал̈ларын бөјүклүјү нәзәрә алынмагла мисмар вә шурупларын сечилмәси. Детал̈ларын мисмар вә шурупларла бирләшдирилмәси үсуллары. Һазырланмыш детал̈ларын баһид әшјалар һалында гурашдырылмасы. Гурашдырма заманы чәкич, кәлбәтин, биз вә винтбураның ишләдилмәси.

Мә'мулатын сәтһинин әјә вә шүшә кағызла тәмизләнмәси. Мә'мулатын үзәринә ашы маддә вә лак чәкилмәси, јахуд рәнкләнмәси.

Әмәли ишләр. Мисмар вә ја шурунларын бирләшдирилмиш бир нечә дүзбучаглы детал̈дан ибарәт олан 1—2 әшјанын һазырланмасы вә онун сәтһинин шүшә кағызла тәмизләнмәси.

Сәтһинә гәтран, ашы маддә вә лак чәкилмиш, зәрури һалларда исә е'мал вә ја рәнклә рәнкләнмиш 1—2 әшја һазырламаг.

Иш објектләринин тәхмини сијаһысы: мисмар вә кичик детал̈лар үчүн гуту. Шитил әкмәк үчүн гуту, үзәриндә дүлкәрлик ишләри көрмәк үчүн тахта, хәрәк, сығырчын вә башга гушлар үчүн јува, скамја, гушлар вә ев һејванлары үчүн дәнлик, чиһаз вә аләтләри сахламаг үчүн гуту, китаб үчүн столүстү рәф, вәсаит үчүн алтлыг, вәсаит вә аләт гојмаг үчүн гуту вә с.

Б. Металын ишләниб һазырланмасы 28 (16) саат.

Тәбәгә метал вә мәфтил 1 (1) саат

Тәбәгә металын әсас нөвләри: гара вә ағ тәнәкә, тахтапуш дәмири вә синкләнмиш дәмир, тәбәгә алүминиум вә бүрүнч; онлары фәргләндирән хүсусијјәтләр вә әламәтләр. Полад, дәмир, мис, алүминиум мәфтилләри.

Әмәли ишләр. Ади техноложи јохлама илә (әјмәк, әјә илә јохламаг вә с.) 5—6 нөв метал вә әринтинин (тәбәгә вә мәфтил) әламәтләри илә әмәли сурәтдә таныш олмаг.

* Бурада вә ашағыда көстәрилән вахтлар јалныз јени әмәлијјатларын өјрәнилмәси вә мәнимсәнилмәси үчүн дејил, һәм дә әввәлләрдә өјрәнилӛнләрин тәкрарланмасы вә мөһкәмләндирилмәси үчүн ајрылыр.

Нишанлама, кәсмә вә әjмә 9 (7) саат

Дүзбучаг шәкилли деталларын техники шәкли, ескизи вә чертjожлары илә илк танышлыг. Нишанлама үчүн аләтләр: хәткеш, күнjә, пәркар, чызыгчәкән, кернер, үлкүнүн тәтбиги. Чертjож үзрә нишанлама гаjдалары. Ишләниб hазырламаг үчүн бурахмаг, мәнкәнәдән истифадә едәрәк, галынлыгы 0,8 милли метрә гәдәр олан металын гаjчы илә кәсилмәси гаjдалары.

Мәнкәнә, сағанаг, чәкич, киjанка вә hабелә башга аләтләрин көмәjилә метал мә'мулатын гырағынын гатланмасы вә әjилмәси.

Металы гаjчы илә кәсәркән вә әjәркән риаjәт едилмәси лазым кәлән тәhлүкәсизлик техникасы гаjдалары.

Әмәли ишләр. Ади пәрчим вә нишанлама, кәсмә вә тәдричлә әjмә васитәсилә галынлыгы 0,5 миллиметрә гәдәр олан ики гара вә ja аг метал тәбәгәсинин бирләшдирилмәси.

Үлкү илә нишанламаг, металы гаjчы илә кәсмәк вә кәнарларыны әjмәклә тәнәкәдән 1—3 әшjа (әшjа — бир детал) hазырламаг.

Иш објектләринин тәхмини сиjаhысы: гапагсыз гуту, ичибош куб десиметр. Ушаг хәкәндазы, аваданлыг нөмрәләри. Сонракы ишләр үчүн деталлар вә с.

Мәфтиллә иш 6 (4) саат

Мәфтили әjмәк вә кәсмәк үчүн аләтләр: jастыдодаг, кирдәдодаг вә кәсичи кәлбәтинләр.

Мәфтили кәсмәк гаjдалары. Мәфтили кәнарларында, jастыдодаг вә кирдәдодаг кәлбәтинләр васитәсилә әjмәк. Мәфтили әjәркән тәhлүкәсизлик гаjдалары.

Иш објектләринин тәхмини сиjаhысы: әл тору үчүн hалга, сачаjағы, үтү вә чajник үчүн алтлыг. Култивасиjа үчүн мәфтил дырнаглар, ушаг ojунчаглары, абажур үчүн каркас вә с.

Тәбәгә металдан hазырланмыш деталларын бирләшдирилмәси вә мә'мулата бәзәк вурулмасы 12 (4) саат

Бородок васитәсилә дешик ачмаг гаjдалары. Пәрчимләрин нөвләри. Чәкмәләр вә сыхмалар, пәрчимләмә гаjдалары. Леhимләjичи, леhим вә флүз, тәбәгә металын вә мәфтилләрин леhимләнмәси.

Метал әшjаларын сәтhинин тәмизләнмәси вә рәнкләнмәси гаjдалары.

Дешик ачаркән, пәрчимләjәркән вә леhимләjәркән тәhлүкәсизлик техникасы гаjдалары.

Әмәли ишләр. Леhимләмәк, тәмизләмәк вә рәнкләмәк лазым кәләрсә, е'мал вә башга рәнкләрлә рәнкләмәклә тәнәкә вә мәфтилдән ибарәт олан 1—3 әшjа hазырламаг.

Иш објектләринин тәхмини сиjаhысы: метал деталлар үчүн гапагсыз гутулар, зибил атмаг үчүн хәкәндаз, тәрәвәз үчүн сүрткәч, кичик ванналар, алтлыглар, моделләр, ojунчаглар вә с. үчүн деталлар.

Сәнаjе мүәссисәләриндә тәбәгә металын ишләниб hазырланмасы илә таныш олмаг мәгсәдилә тәнәкә е'малатханасына вә jа тә'мир сехинә екскурсиjа.

В. Техники модел гаjырма 12 (10) саат

Е'малатханада моделләшдирилән техника објектләри, онларын ишләмә принсипи, гурулушу вә халг тәсәррүфатында әhәмиjjәти.

Чертjожларла, ескизләрлә, моделләрин шәкилләри илә танышлыг. Моделин гурулушу вә ишләмә принсипи. Моделин деталлары, онларын hазырланмасы вә гурашдырылмасы үсуллары. Моделләрә бәзәк вурулмасы. Моделләрин сынагдан чыхарылмасы.

Әмәли ишләр. 1—2 модел hазырламаг вә сынагдан чыхармаг.

Иш објектләринин тәхмини сиjаhысы: садә техники моделләр — су мүhәррикинин модели, күләк мүhәррикинин модели, бухар турбини, тахта вә тәнәкәдән кәсилмиш hава фырфырасы, резин маторлу глиссер модели, резин маторлу параход модели, резин маторлу тәjjарә-хизәк модели вә с.

Jекун мәшғәләси 2 (2) саат

Көрүлән ишләрә jекун вурмаг вә мәктәб сәркиси үчүн jахшы ишләри сечмәк.

Кәнд тәсәррүфаты үзрә тәчрүбә ишләри 36 (36) саат

Тәрәвәзин бечәрилмәси вә мејвә тохумларынын әкилмәси, киләмејвә биткиләринин чохалдылмасы 13 (13) саат.

Пајыз-гыш ишләри

1. Тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатына екскурсиjалар 2 (2) саат. Бечәрилән биткиләрлә вә тәрәвәз биткиләри илә көрүләчәк ишин мәзмуну илә танышлыг.

2. Мәhсулун jығылмасы вә hесаба алынмасы 3 (3) саат.

Картофун, көкүмејвәлиләрин вә кәләмин jығылмасы гаjдалары. Көкүмејвәли биткиләрин көвдә вә jарпагларынын кәсилмәси, онларын сахланмасы.

Әмәли ишләр. Мәhсулун jығылмасы вә hесаба алынмасы. Кәләм, jеркөкү вә памидор биткиләринин үзвләрини танымаг. Тохумун ajрылмасы вә сахламаг үчүн hазырланмасы.

3. Торпағын пајыз ишләнмәси 3 (3) саат.

Торпағын тәркиби (чүрүнтү, кил, гум, су, hава). Гида маддәләри. Торпағын пајыз ишләнмәси, торпағы ишләмәjә верилән тәләбләр.

Әмәли ишләр. Тәрәвәз вә мејвә тохуму әкмәк үчүн торпағын белләнмәси.

4. Тохумларын пајыз сәпини 2 (2) саат.

Тәрәвәз вә мејвә биткиләри тохумларынын пајыз сәпининин әhәмиjjәти. Сәпинин мүддәти вә техникасы.

Әмәли ишләр. Чала газылмасы, чәркәләрин нишанланмасы. Jеркөкү, соған, алма тохумларынын әкилмәси.

5. Шитиллик вә исти шитиллик үчүн торпағын hазырланмасы 3 (3) саат.

Шитилликләрин, исти шитилликләрин тә'jин едилмәси. Онларын гурулушу hаггында үмуми мә'лумат.

Әмәли ишләр. Компостун hазырланмасы. Чимли вә чүрүнтүлү торпағын әләнмәси, шитиллик вә исти шитилликләрин тәмизләнмәсиндә иштирак етмәк. Исти шитиллиjә торпаг сәпилмәси.

Jаз ишләри 23 (23) саат.

6. Jаз-jај ишләринә hазырлыг 4 (4) саат.

Мүhүм тәрәвәз биткиләри: кәләм, памидор, jеркөкү, соған, онларын әhәмиjjәти; ajры-ajры биткиләрин бечәрмә шәраитинә олан тәләбләри (температура, рүтубәтә, гида маддәләринә).

Бир-ики рajонлашдырылмыш кәләм вә памидор сортунун әламәтләри.

Jерли колхозларда, совхозларда jүксәк кәләм вә памидор мәhсулу көтүрән габагчыл тәрәвәзчиләрин наилиjjәтләри.

Шакирдләрин тәчрүбә мөвзулары илә таныш едилмәси.

Әмәли ишләр. Шакирд мангаларына тәчрүбә мөвзуларынын верилмәси. Тәрәвәз биткиләринин вә мејвә тохумларынын әкилиб бечәрилмәсинә, hабелә тәчрүбә вә контрол лөкләрдәки биткиләр үзәриндә мүшаhидәләрин апарылмасына аид тәхмини тәгвим планынын тәртиб едилмәси. Күндәлиjин апарылмасы.

7. Тохумларын сәпинә hазырланмасы 2 (2) саат

Тохумун кеjфиjjәтинин әhәмиjjәти. Тохумун сәпинә hазырланмасы: тәмизләнмәси, сортлара ajрылмасы, дәрманланмасы, исладылмасы, гыздырылмасы.

Әмәли ишләр. Тохумларын тәмизлиjини, чүчәрмә габилиjjәтини, бөjүмә енержисини тә'jин етмәк.

8. Тәрәвәз шитилләринин jетишдирилмәси 4 (4) саат.

Шитил jетишдирмәjин әhәмиjjәти. Көләм вә памидор шитилләри jетишдирмәк үзрә әсас мә'лумат.

Әмәли ишләр. Гида дибчәкләринин hазырланмасы. Шитил басдырылмасында иштирак етмәси. Гутуларда, гида дибчәкләриндә вә ши-

тилликдә тохум сәпмәк. Шитилләрә гуллуг етмәк: сувармаг, һаваја вермәк, дибини долдурмаг, үчүну вурмаг, әлавә гида вермәк.

9. Торпағын сәпингабағы ишләнмәси вә күбрәләнмәси 3 (3) саат.

Торпағын јазда ишләнмәсинин әһәмиҗҗәти. Торпағы сәпингабағы ишләмәјин техникасы. Биткиләрин торпагдан алдыглары маддәләр.

Күбрәләрин нөвләри: үзви вә минерал (азотлу, фосфорлу, калиумлу) күбрәләрин верилмәси мүддәти вә үсуллары.

Әмәли ишләр. Торпағын јумшалдылмасы. Күбрә вермәклә торпағын икинчи дәфә шумланмасы. Күбрәләрлә тәчрүбә апармаг.

10. Тохумларын сәпилмәси 2 (2) саат.

Вахтында апарылан сәпинин әһәмиҗҗәти. Тәрәвәз биткиләри вә алма тохумларынын әкилмәси үсуллары.

Әмәли ишләр. Јеркөкү, чуғундур, соған тохумларынын әкилмәси. Торпағын сәпингабағы ишләнмәсинин тохумлара тә'сири вә ән јахшы әкин вахты үзрә тәчрүбәләр апармаг.

11. Тохумларын әкилмәси 2 (2) саат.

Тохумларын әкин үчүн һазырланмасы. Әкин техникасы вә үсуллары (квадратларла вә квадрат-јува үсули илә).

Әмәли ишләр. Тохумларын кәсилмәси вә ишыг верилмәси. Нишанлама. Тохумларын әкилмәси.

12. Кечјетишән әкинләрә гуллуг едилмәси 2 (2) саат.

Кечјетишән тәрәвәз биткиләринә вә алма тинкләринә јазда гуллуг едилмәси.

Әмәли ишләр. Алма тинкләринин әкмәк үчүн һазырланмасы. Јеркөкү вә соған чүчәртиләринин сејрәлдилмәси. Торпағын јумшалдылмасы, дырмыхланмасы, суварылмасы.

13. Тәрәвәз биткиләринин шитилләринин әкилмәси 4 (4) саат.

Тәрәвәз шитилләринә олан тәләбләр. Шитилләрин әкилмәси вахты вә гајдалары.

Әмәли ишләр. Саһәнин нишанланмасы. Шитилләрин сечилмәси вә әкилмәси. Тәчрүбәләрин апарылмасы.

Г е ј д: Јазда вә пајызда биткиләрә гуллуг едилмәси иши тәдрис планында ичтимаи-фајдалы ишләр үчүн ајрылмыш саатларда апарылыр.

Тәчрүбәләрин тәхмини мөвзулары

1) Јеркөкү вә соғанын пајызда әкилмәсинин тезјетишән тәрәвәз алмаға тә'сири.

2) Хиҗар тохумларынын гыздырылмасынын мәһсул јығымы вахтына тә'сири.

3) Торпаға үзви вә минерал күбрә гарышығынын верилмәсинин тәрәвәз биткиләринин мәһсулдарлығына тә'сири.

4) Минерал күбрәләрлә әлавә гида верилмәсинин тәрәвәз биткиләринин мәһсулдарлығынын артмасына тә'сири.

5) Минерал күбрәләрлә әлавә гида верилмәсинин алма тинкинин бој атмасына тә'сири.

6) Кәләм вә јеркөкү шитилләринин учларынын вурулмасынын онларын тез јетишдирилмәсинә тә'сири.

Евдарлыг (36 саат)*

Кириш мәшғәләси—1 саат.

Евдарлыг. Аиләнин бөјүк вә кичик үзвләри арасында әмәк бөлкүсү. Евдарлыг үзрә мәшғәләләрин тәшкили.

А. Мәнзилә гуллуг етмәк
(4 саат)

Мәнзилин һавасынын дәјишдирилмәси, ишыгландырылмасы вә гыздырылмасы.

Инсанын һәјатында мәнзилин әһәмиҗҗәти. Отағын һавасынын дәјишдирилмәси. Тәбии вә сүн'и ишыг. Нефт лампасынын гурулушу, лампаја нефт төкмәк гајдалары. Јанғындан мүһафизә тәдбирләри. Ағ нефтлә давранмаг вә ону сахламаг гајдалары.

* Шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә евдарлыг анчаг гызлар үчүн кечилир.

Отағын мәркәзи гыздырычы системлә вә јерли васитәләрлә гыздырылмасы. Јаначаг нөвләри. Одунун сахланмасы вә онун гурудулмасы. Ев печләринин гурулуш вә онлардан дүзкүн истифадә едилмәси һаггында анлајыш. Јанғындан мүһафизә тәдбирләри.

Әмәли ишләр. Нефт лампасынын нефтлә долдурулмасы. Печләрин јандырылмасында иштирак етмәк (бөјүкләрин рәһбәрлији алтында).

Б. Палтара вә ајаггабыја гуллуг етмәк
(4 саат)

Ағ алт палтарларыны јумаг (гајнатмадан).

Сағламлығын горунмасы вә мөһкәмләндирилмәси үчүн бәдәни вә алт палтарларыны тәмиз сахламағын әһәмиҗҗәти. Чиркли алт палтарларынын јујулана гәдәр сахланмасы. Сабундан, палтар јујулан тоздан вә с. истифадә едилмәси гајдалары. Алт палтарларыны јумаг үчүн ишләдилән габлар, онларын сахланмасы вә горунмасы. Палтар јујулан тахтадан истифадә едилмәси.

Тәмиз алт палтарларынын гурудулмасы, үтүләнмәси (електрик үтүсү васитәсилә) вә гатланмасы. Тәмиз алт палтарларынын сахланмасы.

Әмәли ишләр. Мүхтәлиф палтар јујулан васитәләрдән вә палтар јујулан тахтадан истифадә едәрәк бир нечә ағ алт палтарыны јумаг; алт палтарыны лилләмәк, гурутмаг, үтүләмәк вә гатламаг.

Јун палтара гуллуг едилмәси.

Јун палтара гуллуг етмәјин хүсусиҗҗәтләри. Тозун чырпылмасы. Палтарын шотка вә тозсоран машынла тәмизләнмәси, исти сабунлу су илә ләкәләрин тәмизләнмәси. Палтарын үтүләнмәси, гатланмасы вә шкафда сахланмасы.

Әмәли ишләр. Јун палтары тәмизләмәк вә үтүләмәк. Исти сабунлу су илә ләкәни тәмизләмәк.

Ајаггабыја гуллуг етмәк гајдалары.

Дәри ајаггабынын тәмизләнмәси вә бунун үчүн лазым олан шејләр. Јај вә гыш ајаггабыларынын сахланмасы. (Нафталиндән истифадә едәрәк).

В. Бичмәк вә тикмәк
(20 саат)

Тикиш машыны.

Тикиш машынынын гурулушу, ишләмәси вә машын сырыгларынын әмәлә кәлмәси һаггында садә тәсәввүр. Тикиш машынына гуллуг етмәк гајдалары: машынын хүсуси машын јағы илә јағланмасы, машыны чиркләнмәкдән горумаг. Јухары вә ашағы саплары сарымаг, гајдаја салынмыш тикиш машынында тикмәк. Машында палтар тикәркән тәһлүкәсизлик гајдалары.

Әмәли ишләр. Гајдаја салынмыш саз машында тикмәји бачармаг.

Машын тикишләрини өјрәнмәк үзрә чалышма (дүз тикиш, көбә басдырма).

Көјнәјин бичилмәси вә тикилмәси

Алт палтары үчүн парчалар (памбыг, кәтан, ипәк парчалар), алт палтары тикмәк үчүн онларын хүсусиҗҗәтләри вә кејфиҗҗәти, алт палтары үчүн саплар вә дүјмәләр һаггында гыса мә'лумат.

Бәдәнин өлчүлән јерләри вә көјнәјин чертјожуну гурмаг үчүн лазым олан әсас өлчүләр.

Көјнәк үчүн өлчү көтүрмәк гајдалары: чијинлијин, боғазлығын вә кечә көјнәјинин кәсилмәси. Көтүрүлмүш өлчүләрин гыса шәкилдә ифадә едилмәси вә јазылмасы.

Һәрф ишарәләри тәтбиг етмәклә дәфтәрдә бичиләчәк палтарын чертјожунун гурулмасы. Көјнәк үчүн үлкүнүн һазырланмасы.

Әсас тикиш сапларынын јеринин вә јујуландан сонра парчанын гысалмасыны нәзәрә алмагла, детталларын парча үзәриндә јерләшдирилмәси.

Бичилмиш детталларын иш үчүн һазырланмасы.

Тикилиш хүсусиҗҗәтләри вә ардычыллығы: чијинликли көјнәкләр,

боғазлығы кәсилән көјнәкләр, садә формалы кечә көјнәји.

Алт палтарларынын тикишләринин јеринә јетирилмәси гајдалары: дүз тикиш, көбә басдырма.

Әмәли ишләр. Өз өлчүсүндә чијинликли көјнәк тикмәк үчүн өлчү көтүрүб үлкү гурмаг, кечә көјнәји тикмәк (истәнилән өлчүдә); әсас тикиш сапларынын јерини вә јујуландан сонра парчанын гысалмасыны нәзәрә алараг парчанын кәсилмәси; көјнәји тикмәк, үтүләмәк, гатламаг.

Резинли дизлијин бичилмәси вә тикилмәси.

Бәдәнин өлчүлмәси јерләри вә дизлијин үлкүсүнүн чертјожуну гурмаг үчүн лазыми өлчүләр, өлчүләрин һәрфләрлә гыса ишарә едилмәси вә јазылмасы.

Дизлијин үлкү чертјожунун гурулмасы, үлкүнүн һазырланмасы. Дизлик үлкүләринин парча үзәриндә јерләшдирилмәси. Парчанын бичилмәси вә дизлијин тикилмәсиндәки ардычыллыг.

Әмәли ишләр. Өз өлчүсүндә дизлик тикмәк үчүн өлчү көтүрмәк вә үлкү гурмаг; парчаны бичмәк; дизлији тикмәк; үтүләмәк вә гатламаг.

Г. Ашпазлыг
(6 саат)

Кириш мәшғәләси.

Инсанын сағламлығы үчүн гиданын әһәмијјәти һаггында анлајыш. Јемәк режими. Хөрәкләрин һазырланмасы үсуллары һаггында анлајыш. Сәһијјә вә кикијена тәләбләри (јемәкдән габаг әлләри јумаг, әрзагла давранмаг, јемәкхана ағларынын сахланмасы).

Мәтбәхлә танышлыг

Мәтбәх вә јемәкхана габлары, онлара гуллуг едилмәси вә горунмасы илә танышлыг. Мәтбәх отағы. Тәмизлик вә гајдаја риајәт едилмәси. Гыздырычы чиһазлар (газ пиләтәси, печ, електрик пиләтәси) илә танышлыг.

Садә тәрәвәз јемәкләринин вә сәһәр емејинин һазырланмасы

Инсанын гидаланмасында битки јемәкләринин әһәмијјәти. Тәрәвәзин ишләниб һазырланмасында ардычыллыг, нөвләрә ајырмаг, јумаг, тәмизләмәк, доғрамаг.

Тәрәвәз јемәкләринин һазырланмасы гајдалары. Әрзағы бир, ики вә с. пајa бөлмәк. Сәһәр јемәји үчүн бүтербурод вә башга јемәкләр һазырламаг. Сәһәр јемәји үчүн сүфрә ачмаг вә сүфрә әтрафында долanмаг гајдалары.

Әмәли ишләр. Чөрәјин, пендирин вә дикәр әрзағын доғранмасы вә бутербурод һазырланмасы. Картоф пүрәси вә винегредин һазырланмасы. Сијәнәк балығынын (силјотка) наһар үчүн һазырланмасы. Габларын јујулмасы. Сәһәр јемәји үчүн сүфрә ачмаг.

Фабрик-мәтбәхә вә ја үмуми јемәкханаја екскурсија. Әрзағын механикләшдирилмиш үсулларла ишләниб һазырланмасы, машынларын иши вә истеһсалатда адамларын ихтисаслары илә танышлыг.

Сон анлајышлар
(1 саат)

Көрүлән ишләрә јекун вурмаг. Шакирдләр тәрәфиндән јеринә јетирилән ишләрә үмуми гијмәт вермәк. Мәктәб сәркиси үчүн ишләри сечмәк.

Тә'лим-истеһсалат тәчрүбәси
(36 саат)

Шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә тә'лим-истеһсалат тәчрүбәси күндә 3 саат олмагла 12 күн мүддәтиндә кечирилир. Бу, тә'лим-истеһсалат е'малатханасында вә тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында апарылмыш әмәк тә'лиминин давамы олдуғу үчүн һәмин синиф шакирдләринин әлдә етдикләри әмәли вәрдиш вә бачарыгларын сәвијјәсинә әсасланмалыдыр.

Тә'лим-истеһсалат тәчрүбәсинин мәзмунуна тә'лим-истеһсалат е'малатханасында мәктәбин ушаг бағчасынын вә с. еһтијачлары үчүн мүхтәлиф әшјаларын һазырланмасы, мүәссисәләрин сифаришләринин јеринә јетирилмәси үзрә, һабелә тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында, колхозда, совхозда шакирдләрин јаш сәвијјәләринә ујғун олараг күчләри чатан ишләрин көрүлмәси дахилдир.

Кәнд тәсәррүфаты үзрә апарылан тә'лим-истеһсалат тәчрүбәси тәхминән ашағыдакы мәзмунда олмалыдыр: торпағын јумшалдылмасы, биткиләрин сејрәлдилмәси, суварылмасы, алағдан тәмизләнмәси, дибинин долдурулмасы, дәрманланмасы, үчүнүн вурулмасы, онлара әлавә гида верилмәси вә с.

Чијәләк биткисинин көкү илә бирликдә јығылмасы. Торпағын һазырланмасы. Саһәнин нишанланмасы, әкилмәси вә сонра она гуллуг едилмәси. Тәчрүбә вә контрол ләкләрдә әкилмиш биткиләр үзәриндә мүшаһидә апарылмасы. Мәһсулун топланмасы вә һесаба алынмасы. Тәчрүбәләрә јекун вурулмасы.

Әјани вәсаитин һазырланмасы.

Тәрәвәзчилијин механикләшдирилмәси илә танышлыг мәгсәдилә кәнд тәсәррүфат истеһсалатына екскурсија.

Ајры-ајры иш нөвләри үчүн вахтын бөлүшдүрүлмәсинин јерли тәсәррүфатын хүсусијјәтләринә, тә'лим-тәрбијә вә тәсәррүфат вәзифәләринә ујғун олараг мәктәб өзү мүәјјән едир.

Шакирдләрин ичтимаи-фајдалы әмәјинин мәзмуну

I. Мәктәбдә ичтимаи-фајдалы әмәк (шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә).

1. Өзүнәхидмәт

Мәктәбин синиф отагларынын, фәнн кабинәләринин вә е'малатханасынын јығышдырылмасы (күндәлик вә вахташыры). Санитарларын нөвбәтчилији. Палтар асылан јердә нөвбәтчилик.

Синиф отагларында вә коридорларда олан отаг биткиләринә гуллуг етмәк.

Јемәкханада нөвбәтчилик.

Мәктәбин әһатә етдији саһәјә гуллуг етмәк: чичәкликләрә, чичәк ләкләринә, јашыллыглара, јолларa гуллуг етмәк, саһәнин вә јолларын сүпүрүлмәси, гарын јығылмасы, бузун чапылмасы (буз өртмүш јола торпаг сәпмәк вә с.).

2. Тәдрис аваданлығы вә инвентарын һазырланмасы вә тә'мир едилмәси, мәктәб бинасынын тә'миридә иштирак етмәк

Мүхтәлиф тәдрис вәсаити, моделләр, макетләр, фәнн кабинәләри, е'малатхана, тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфаты үчүн аваданлыг һазырламаг вә тә'мир етмәк, бајрам күнләриндә мәктәби бәзәмәк.

Мәктәб јолкасы үчүн бәзәк шејләри һазырламаг.

Тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфаты үчүн етикет вә дибчәкләр, кичик јашлы мәктәблиләр үчүн чөткә вә дикәр дидактик материаллар һазырламаг. Шитилләр үчүн гутулар, күлләр үчүн алтлыглар, зибил габлары, фәнн кабинәләри үчүн тәдрис вәсаити вә дикәр шејләр јығмагдан өтрү гутулар һазырламаг. Көстәричи чилдчилик иши вә үстүндә әрзаг доғрамаг үчүн тахта, дәмир гутулар, парчалар, пәнчәрәләр үчүн һәнчамалар вә с. һазырламаг.

Мәктәб китабханасы үчүн көрүлән ишләр; китабları чилдләмәк, китабларын чилдләрини тә'мир етмәк, журнал комплектләрини чилдләмәк, каталог гутулары һазырламаг вә с.

3. Мәктәб вә мәктәбләрарасы тә'лим-истеһсалат е'малатханасында мүәссисә вә тәшкилатларын сифаришләринин јеринә јетирилмәси.

Ағач, метал, парча вә дикәр материаллардан деталлар вә ја мә'мулат һазырламаг үзрә фабрик, завод, колхоз, совхоз вә дикәр тәшкилатларын сифаришләринин јеринә јетирилмәси.

4. Тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында иш

Тәрәвәз вә чичәк-бәзәк биткиләринин шитилләрини јетишдирмәк; шитилләри торпаға басдырмаг, биткиләрә гуллуг етмәк.

Тәчрүбәләр апармагла ачыг торпаг саһәсиндә тәрәвәз биткиләри

јетишдирмәк. Мејвә тинкләринин бечәрилмәси.

5. Мәктәб әтрафынын абадлашдырылмасы

Сањәнин планлашдырылмасы. Јолларын салынмасы, су архларынын газылмасы, өртүлү јолларын гурулушу.

Материал вә деталлар һазырлајыб чәпәр чәкмәк вә с.

Мәктәбин әһатә етдији сањәнин јашыллашдырылмасы: јашыл биткиләрин әкилмәси, шитил јетишдирилмәси; бәзәк биткиләринин сәпилмәси вә әкилмәси, ағач вә колларын әкилмәси, чичәкликләрин вә чичәк ләкләринин сејрәлдилмәси, чичәк ләкләринин вә чичәкликләрин гурулушу, биткиләрә зәрәрвериҹиләрлә мүбаризә.

6. Иншаат ишләри

Мәктәблиләр үчүн идман мејданчаларынын, чоғрафија мејданчаларынын, пионер дүшәркәләринин, ојун мејданчаларынын тикилмәсиндә иштирак етмәк.

7. Мәдәни-күтләви ишләр

Ингилаби бајрамларын, тематик кечәләрин, мәктәб јолкасынын, пионер топланышлары вә тонгалларынын һазырланмасында вә кечирилмәсиндә иштирак етмәк; мәктәб дивар гәзетләри бурахмаг; сијаси һадисәләрә, илдөнүмләринә вә с. һәср олунмуш мәктәб сәркиләринин бәдии тәртиби.

II. Мәктәбдәнкәнар ичтимаи-фајдалы әмәк.

А. Шәһәр мәктәби.

1. Мәктәбин дахил олдуғу рајонун, һабелә рајондакы ушагларын јашадыглары һәјәтләрин, күчәләрин, мејданчаларын абадлашдырылмасы

Ајры-ајры чичәкликләрдә, күчәләрдә, һәјәтләрдә вә паркларда әкилмиш јашыллыглара һамилик етмәк.

2. Шәһәркәнары колхозларда, совхозларда кәнд тәсәррүфаты ишләри вә пионер дүшәркәсиндә ичтимаи-фајдалы әмәк

Колхозун (совхозун) шитиллијиндә вә исти шитиллијиндә тәрәвәз вә чичәк-бәзәк биткиләринин шитилләринин јетишдирилмәсиндә иштирак етмәк.

Колхозун исти шитиллијиндәки биткиләрә гуллуг етмәк. Тәрәвәз биткиләринин јетишдирилмәсинә көмәк етмәк (тохумун сәпилмәси, шитилләрин басдырылмасы, биткиләрә гуллуг едилмәси).

Бағда иш—алма вә дикәр мејвә ағачларына гуллуг етмәк, алаф отларыны тәмизләмәк.

Тәрәвәз, мејвә-киләмејвә вә техники биткиләрин мәһсулуну јығмаг.

Јерли күбрәләри јығыб тәһвил вермәк.

Дәрман биткиләрини, һабелә мешә ағачларынын вә јабаны отларын, мејвәләрин, киләмејвә вә көбәләкләрин тохумларыны јығыб тәһвил вермәк.

Дүшәркәдә өзүнәхидмәт. Мәктәблиләрин тәсәррүфат-мәишәт әмәјиндә иштиракы.

3. Метал гырынтылары вә башга хаммалларын топланмасы

Метал гырынтыларынын, кағыз туллантыларынын, шүшә габларын вә с. топланмасы.

4. Тимуровчулуг ишләри

Гочалара, әмәк вә мүһарибә әлилләринә көмәк етмәк.

Б. Кәнд мәктәби.

1. Колхозда (совхозда) кәнд тәсәррүфаты ишләри

Колхозун (совхозун) шитиллијиндә вә исти шитиллијиндә тәрәвәз, чичәк-бәзәк биткиләри шитилләринин јетишдирилмәсиндә иштирак етмәк.

Колхоз шитилликләриндә биткиләрә гуллуг етмәк.

Тәрәвәз биткиләринин јетишдирилмәсинә көмәк етмәк (тохум сәпмәк, шитил басдырмаг, биткиләрә гуллуг етмәк). Бағда иш — мејвә вә киләмејвә ағачларына гуллуг етмәк (торпаға гуллуг етмәк, алаф отларыны тәмизләмәк).

Тәрәвәз, мејвә-киләмејвә вә техники биткиләрин мәһсулуну јығмаг. Памбыг, үзүм, чај јарпағы јығмаг.

2. Колхозун (совхозун) абадлашдырылмасы

Ичтимаи һәјәтләрин, тарла дүшәркәләринин, јол вә күчә кәнарларынын, һәјәт вә паркларын јашыллашдырылмасы үзрә көрүлән ишләр.

Ичтимаи идарәләр, кәнд Совети, колхоз идарә һеј'әти, китабханалар, ушаг бағчалары вә көрпә евләри, колхоз мәдәнијјәт евләри, тарла дүшәркәләри вә с. гаршысында күллүк салмаг. Колхоз, совхоз, кәнд Совети, китабхана вә с. биналарынын абадлашдырылмасы ишләри (отагларын тә'миридә иштирак етмәк, онлары бәзәмәк, сосиализм јарышы ләвһәси илә тәчһиз етмәк вә с.).

3. Дәрман биткиләринин, мешә вә јабаны отларын, мејвә, киләмејвә вә көбәләк тохумларынын топланыб тәһвил верилмәси

Дәрман үчүн хаммалын, мејвә, киләмејвә вә көбәләкләрин топланмасы, ишләниб һазырланмасы вә тәдарүк мәнтәгәләринә тәһвил верилмәси.

Мешә салмаг үчүн мүхтәлиф ағач вә кол нөвләринин тохумларыны топламаг. Чохиллик јабаны јем отлары тохумларының топланыб тәһвил верилмәси.

Будаглы јемләрин топланыб тәһвил верилмәси. Витаминли отларын топланыб тәһвил верилмәси.

4. Тәбиәтин горунмасы

Һәјәтләрин, күчәләрин, јолларын, јарғанларын јашыллыгларыны горумаг. Мешәләри горумаг. Фајдалы биткиләрин горунмасы. Кәнд тәсәррүфат биткиләринин, мешәләрин, горујучу мешә золагларынын зијанверичиләринә гаршы мүбаризәдә иштирак етмәк, гушлары горумаг.

Су һовузларыны горумаг, балығы чохалтмаг.

5. Мәдәни-күтләви ишләр

Колхоз китабханасынын, мәдәнијјәт евинин, колхоз клубунун ишләринә көмәк етмәк. Колхоз клубуна вә дикәр тәшкилатлара, Советләрә сечкиләр заманы мәдәни-күтләви ишләрин тәшкилиндә көмәк етмәк вә с. сијаси хатирә күнләринин тәшкилиндә вә мүһарибә гәһрәманларынын хатирәсинин јад едилмәсиндә иштирак етмәк. Ичтимаи-фајдалы күнләрин јекунлары һаггында дәстәләрин ичтимаијјәт гаршысында рапорту.

ХАРИҹИ ДИЛ

Сәккизиллик вә орта политехник мәктәбдә харичи дилин тәдрисинин әсас вәзифәси дилә мүәјјән һәчмдә практики чәһәтдән јијәләнмәкдир. Буна мүәллим биринчи дәрсләрдән башлајараг тәдричән наил олмалыдыр. Мүәллим шакирдләрин садә синиф ифадәләрини баша дүшмәсинә чәһд етмәлидир. О, шакирдләрлә тез-тез гыса, садә чүмләләрлә харичи дилдә данышмағы, лазым кәлдикчә бу чүмләләри Азәрбајчан дилинә о вахта гәдәр тәрчүмә етмәлидир ки, шакирдләр там баша дүшсүнләр вә бу чүмләләри ишләтмәк онларда вәрдиш һалына кечсин.

Мүәллим дилә практик чәһәтдән јијәләнмәк үчүн ашағыдакы тәләбләри нәзәрдә тутмалыдыр:

1. Шифаһи нитг.

а) Шәкил үзрә суал вермәји вә чаваб вермәји бачармаг.

(Охунмуш мүәјјән мөвзу әтрафында).

б) Шәкли тәсвир етмәк.

в) Мөвзу илә әлагәдар ораг кичик мә'лумат вермәк.

г). Кечилмиш мөвзулар әтрафында вә дәрсин кедиши илә әлагәдар ораг, мүәллимин нитгини баша дүшмәк.

2. Оху.

а) Мәнимсәнилмиш дил материалы әсасында тәртиб олунмуш вә өјрәнилмиш, јени мәтнләри дүзкүн охумаг вә баша дүшмәк.

б) Охунмуш мәтни мә'насына көрә һиссәләрә бөлмәк вә мәтндә суаллара чаваб тапмаг.

3. Јазы ишләри.

а) Кечилмиш вә өјрәнилмиш мөвзулар әтрафында јазылы суаллар вермәк.

б) Һәмин һәчмдә имла јазмаг (ијирми сөз).

Оху вә шифаһи нитгин инкишафына аид тематика.

1. Мәктәб. Мәктәбә кәлмә. Синфин тәсвири. Харичи дил дәрсиндә. Синфи сәлигәјә салмаг. Дәрсдән сонра мәктәбдән кетмә.

2. Евдә. Отаг. Отағын јығышдырылмасы. Јашајыш јери (үнван). Аилә үзвләри. Һәјәтдә ојун.

3. Шәһәр вә кәнд. Күчәнин тәсвири. Тәбиијјат. Мешәдә. Илин фәсилләри (адлары).

Г е ј д.:

1. Јени V синиф дәрсликләри илә тә'мин олунмуш мәктәбләр бүтүн китабы кечмәлидир, чүнки дәрслијин тәртибиндә програмда көстәрилән тәдрис саатлары нәзәрдә тутулмушдур.

2. Јени дәрсликләрлә тә'мин олунмајан мәктәбләрдә мүәллимләрә синиф шәраитинә ујғун олараг програм материалларыны мүстәгил планлашдырмаг һүгугу верилир.

Редаксија һеј'әти: Р. Һүсејнов (редактор), **М. Мурадханов**, **И. Һачыјев**, **Ј. Зејналов**, **М. Ширәлијев**, **М. Әлијев** (мәс'ул катиб)
Корректору **И. Фәрәчуллајев.**

Чапа имзаланмышдыр 12/VIII-1959-чу ил.
Кағыз форматы 70×108¹/₁₆=2,50 кағыз вәрәги. 6,85 чап вәрәги.
ФГ 14607 Сифариш № 2817 Тираж 11.000

Бирләшмиш нәшрijjат мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137.
Редаксијанын үнваны: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт еви, V мәртәбә, телефон № 3-13-45.